

VERESS DÁNIEL

Dór, ión, kalotaszegi

A debreceni egyetemi református templom tervpályázata, 1938

Az 1930-as években négy olyan épület állt a történeti Magyarország területén, amelyet „egyetemi templomnak” neveztek. Mind a négy barokk római katolikus templom volt. Kettőt a jezsuiták emeltek a kollégiumukkal, a másik kettőt a pálosok a rendházukkal együtt. Az első a nagyszombati, amelyet 1629-ben még a jezsuita kollégium számára kezdtek el építeni, de az időközben életre hívott egyetem templomaként készült el. A nagyszombati universitást Mária Terézia költöztette Budára, II. József pedig tovább Pestre, ahol a feloszlatott pálos rend épületeiben és templomában rendezkedhettek be. A pesti pálos templom párhuzamosan épült a rendtársaik pécsi és a jezsuiták kolozsvári templomával a 18. század első felében. A három közül a pesti pálos tehát már a 18. század végén az egyetemhez került. A kolozsvári jezsuita templom azzal a kollégiummal alkotott egy épüleategyüttest, amelyet az 1872-ben alapított egyetem épületeként jelöltek ki, s idővel annak neve is átragadt rá. Végül a pécsi pálos templomot 1925-ben a város püspöke ajánlotta fel a két évvel korábban odaköltözött – pozsonyi alapítású – Erzsébet Tudományegyetemnek.

A Kolozsvárról a világháború után szintén menekülésre kényszerült Ferenc József Tudományegyetem nevével új otthonában, Szegeden nem forrt össze templom. Bár Klebelsberg Kunó – a katolikus hittudományi kar létrehozását célzó tervének részeként – törekedett arra, hogy az új szegedi székesegyház az egyetemhez is tartozzon, sem a fakultásalapítást nem tudta kieszközölni, sem a szegediek mentális térképén nem rögzült a dóm „egyetemi templomként”. Végül érdemes még elkanyarodni Sopron felé, melynek evangélikus teológiai akadémiaja 1920 után egyrészt pozsonyi és eperjesi testvérintézményeivel egyesült, másrészt egyetemi rangra emelkedett. A soproni teológusképző hagyományosan a város evangélikus templomában tartotta ünnepi istentiszteleteit. Az intézmény hittudományi karként sem vágyott saját templomra, a professzori testület nagy terve egy új épület és annak részeként egy istentiszteletre alkalmas aula építése volt. A pártázatos oromzatával a felvidéki hagyományokat idéző neoreneszánsz épületben 1930-ban elindulhatott az oktatás, az aula viszont soha nem készült el.

Az ország másik protestáns teológiai kara Debrecenben működött, ahol az egyetemi református templom megépítésének gondolatával már az egyetem 1912-es felállítása előtt is foglalkoztak.¹ A templomépítő törekvés a harmincas években kapott

¹ FEKETE Károly, Csikesz Sándor és a debreceni Egyetemi templom = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 130.

igazán erőre. Táplálta egyrészt az a tudat, hogy befejezéséhez közeledett és 1932-re el is készült az egyetem nagyerdei főépülete; de legalább ennyire fontos volt, hogy közeledett 1938, a Debreceni Református Kollégium alapításának 400. és a falai között zajló főiskolai oktatás 350. évfordulója, amelyet nagyszabású ünnepségekkel és építkezésekkel terveztek megörökíteni.² Mint az ismert, a jubileumi ünnepségek meghiúsultak, azonban a nagyerdei istentiszteleti hely a második világháború árnyékában is felépült. Tervezője, Borsos József 1941 adventjén jelentette az építési bizottságnak, hogy kész az épület, melyet végül 1942. május 17-én, a pünkösödöt megelőző vasárnap szenteltek fel. Nemcsak az ötödik egyetemi templom volt, amelyet a történeti Magyarországon így emlegettek, hanem ezek sorában az első protestáns istentiszteleti hely, és egyúttal az egyetlen, amelyet már a tervezés kezdetén egyetemi templomnak szántak.

Jóllehet az országos léptékű építészeti-építészettörténeti diskurzus sem épülése idején, sem azóta nem áldozott számottevő figyelmet rá,³ a debreceni egyetemi templomról lassan egy monográfiára való irodalom szól. Dezső Kinga Julianna részletekbe menően dolgozta fel a templom építéstörténetét,⁴ amit kiegészít Kerepeszki Róbertnek az építéstörténet legsötétebb fejezetéről szóló esettanulmánya,⁵ Fekete Károly az építkezést szellemi és anyagi tekintetben is megalapozó teológusprofesszor, Csikesz Sándor erőfeszítéseit tekintette át;⁶ Borsos József kutatója, Rácz Zoltán pedig a művészeti alkotásra összpontosítva az építész életművében és a két világháború közötti debreceni architektúratörténetben jelölte ki az egyetemi templom helyét.⁷ Hivatkozott munkáik sorába szeretném illeszteni ezt a tanulmányt, amelynek megírását egy örömteli fejlemény teszi lehetővé.

A debreceni egyetemi templom tervezésére 1938-ban kiírt pályázat eredménye ugyan annak megszületése óta ismert volt, de a tervek közül még a kutatók is csak Borsos győztes elképzelését ismerhették nyolcvan éven keresztül. 2019 tavaszán a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár kéziratárában 46 újabb tervlap került elő.⁸ A felfedezéssel immár az összes pályamű mintegy fele, majdnem minden díjazott és megvásárolt tervezet ismertté vált. Tanulmányom fő célja a

² Az építéstörténet előzményeit összefoglalja: DEZSŐ Kinga Julianna, „Lássatok hozzá, és építsétek föl Istennek, az Úrnak szentélyét”: A Debreceni Református Egyetemi Templom építésének története, Gerundium, 2017/4, 53–54.

³ A korszak alapvető összefoglalásai csak futólag említik: FERKAI András, *Építészet a két világháború között = Magyarország építészetének története*, szerk. SISA József, DORA WIEBENSON, Bp., Vince, 1998, 294; PAMER Nóra, *Magyar építészet a két világháború között*, Bp., TERC, 2001², 158.

⁴ DEZSŐ, *i. m.*, 52–70; Uő., *A református templomépítészet és egyházművészet tendenciái és megjelenésük a Debreceni Református Egyetemi Templom építéstörténetében*, Egyháztörténeti Szemle, 2019/4, 49–72.

⁵ KEREPESZKI Róbert, *Feszültségek az egyetemi templom építése körül 1938-ban*, Gerundium, 2011/1–2, 125–134.

⁶ FEKETE, *i. m.*, 130–149.

⁷ RÁCZ Zoltán, *Borsos József*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 148–153.

⁸ TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga. Hálásan köszönöm Kovács Teofilnak, hogy felhívta a figyelmemet az értékes tervrajzokra.

szóban forgó, lappangásból előkerült terveknek a bemutatása. Egyúttal, a publikáláson és leíráson túl, a pályaművek kontextualizálására is kísérletet teszek, egyrészt a pályázó tervezők munkásságán, másrészt az egyetemi templom történetén belül. Ez utóbbi jelenti a tanulmány keretét, amely időrendben halad a templommal kapcsolatos koncepciók szerint 1938 áprilisáig, Borsos József megbízásáig, voltaképpen addig a pontig, ahol a tervezéstörténettel párhuzamosan az építéstörténet is elkezdődött. Mindeközben folyamatosan előtérben marad az a kérdés, hogy az építetők, illetve az építések miként képzik el azt a templomot, amelyet egy új tudományegyetem számára emelnek az „ősi” Kollégium jubileumán – néhány évvel a történelmi Magyarország elvesztése és a modern építészet születése után.

Az építetők elképzelései:

Csikesz Sándor és az Egyetemi Templomépítő Bizottság, 1934–1937

A debreceni egyetemi református templomot a szó szoros és jelképes értelmében is közösen építette a város, az állami oktatási intézmény és a felekezet. A vonatkozó bizottsági jegyzőkönyveket, hivatalos kérelmeket, leveleket olvasva megmutatja magát az a gombolyag, amelybe az építkezők identitásával összefüggő, illetve anyagi érdekeit jelentő szálak feltekeredtek. A Debreceni Református Kollégiumot voltaképpen a reformáció kora óta Debrecen világi vezetése, a város református egyházközsége és az a Tiszántúli Református Egyházkerület tartotta fenn, amelynek központja a városban volt. Ugyanez a három fenntartó jelentette a Kollégium anyagi támaszát a 20. század elején. Nekik sikerült 1912-ben megállapodniuk az állammal abban, hogy a Kollégium három főiskolai fakultását egyetemmé fejleszti. A kölcsönösen súlyos áldozatokat követelő megegyezés eredményeként Debrecen egyetemvárossá vált, a Kollégium főiskolai tanárai pedig szinte maradéktalanul egyetemi professzorokká léptek elő, akiknek fizetését az intézmény minden egyéb költségével együtt az állam vállalta magára. Ez viszont egyúttal azt is jelentette, hogy a tiszántúli reformátusok de iure átengedték a felsőfokú oktatásukat az államnak; természetesen a hittudományi karról továbbra is az egyházkerület gyülekezeteihez bocsátották ki a végzett lelképásztorokat, de a professzorok és teológus hallgatóik az állami egyetem polgárai voltak. A szálakat újabb csomókba hurkolták az 1914-től 1932-ig, a nagyerdei központi épület befejezéséig tartó évek, amelyek során a Kollégium épületében folytatódott az oktatás. Mi több, a hallgatók jelentős része, illetve a teológusok mindegyike ott is lakott.

Mindeközben a felek egyöntetűen úgy gondolták, hogy a magyar művelődéstörténetnek Maróthikat és Csokonaikat adó, a középkori városi iskolából „az ország iskolájává” lett Kollégium történetét az egyetem továbbírja. Az egyetem önreprezentációja a kollégiumi, illetve a helyi református örökségen alapult. Az ünnepségeken – melyeket ráadásul 1932-ig a Nagytemplomban rendeztek meg – a Kántus (a kollégiumi énekkar) működött közre, a karok szerint felvonuló professzorokat egy-egy

tógába (kollégiumi díszviseletbe) öltözött hallgató vezette fel kezében gerundiummal (a régi diáktűzoltóság szerszámával, a virtus kollégiumi jelképével). Az elkészült nagyerdei főépület díszudvarának mellvédjeire az anyaiskola híres diákjainak nevét vésték, némi panteonjelleggel adva így az eleve római fürdőépületet idéző enteriőrnek. Az épület előtti térre pedig a Kollégium hőskorát meghatározó, 16–17. századi reformátorok szobraikat helyezték el.⁹ Magától értetődő volt, hogy a történelmi fenntartók mellett az állam is hozzájárul a Kollégium – egyszersmind az egyetem – alapításának négy századik évfordulóját megörökítő építkezésekhez. Említésre érdemes azonban ennek a hozzájárulásnak az aránya, ugyanis az állam a kétféle millió pengős költségvetésnek több mint a felét, egymillió-kettőszázezer pengőt vállalt magára. Nagyszabású építkezési programot dolgoztak ki: többek között diakonisszaképző-intézetet és anyaházat terveztek emelni, a Kollégium belvárosi épületegyüttesét pedig olyan szárnyakkal bővítették volna, amelyek két internátust és az elképzelt Országos Református Múzeumot fogadták volna be. A közös jubileumi költségvetés legértékesebb – 575 ezer pengős – tétele azonban az egyetemi templom volt.¹⁰

Csikesz Sándor indítványozta 1935-ben, az egyházkerület tavaszi közgyűlésén a jubileum „igaz bensőséggel” való megünneplését, majd pedig ő vezette a debreceni delegációt a kultusz- és pénzügyminisztérium képviselőivel folytatott költségvetési tárgyalássorozaton. Csikesz volt mind az egyházkerület által életre hívott jubileumi végrehajtó bizottság, mind az az alá beosztott templomépítési bizottság előadója, illetve – legalábbis a jegyzőkönyvek alapján – mindkét bizottság tényleges vezetője.¹¹ Az építkezés ügyét és a templomépítő bizottság konkrét javaslatát az egyház, az egyetem és a város vezetése is támogatta, Csikesznek a bizottságon belül sem kellett ellenlábassal küzdenie. Ennek megfelelően a téma kutatói a négy százéves jubileumot, illetve az egyetemi templom emelésében kicsúcsosodó ünnepi programot Csikesz Sándor nevével kapcsolták össze.¹²

Csikesz valóban jól ismerte azokat az emlékezeti és intézményi szálakat, amelyek az egyetemi templom ügyének háttérében felgombolyodtak. Igaz, a drámafok tanító

⁹ CSOHÁNY János, *A korszakváltások évszázada (1849–1950) = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 253–254.

¹⁰ Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (TtREL) I.99.g.113. Emlékeztető, 1936. március 23. = Jubileumi végrehajtó bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1936. december 12.; valamint CSOHÁNY, *i. m.*, 277.

¹¹ TtREL I.99.g.113. A párhuzamosan működő jubileumi végrehajtó és templomépítési bizottság de iure vezetője 1938. július 7-én bekövetkezett haláláig Maklár Károly püspök volt. Úgyszintén tagja volt mindkét grémiumnak a sorban utána következő püspök, Révész Imre, aki az 1937–1938. tanévben – Csikesz rektori mandátumával egy időben – dékán a hittudományi kar élén. Bizottsági tagtársuk volt Kölcsey Sándor, a város akkori és Vásáry István, a korábbi polgármestere is, valamint – többek között – Juhász Nagy Sándor, a debreceni egyházközösség főjegyzője. A méltóságok ritkán találkoztak hiánytalanul a bizottsági alkalmakon, közülük az összes ülésen valószínűleg csak Csikesz vett részt, és a jegyzőkönyvek tanúsága szerint mindig ő vitte a szót.

¹² CSOHÁNY, *i. m.*, 276; FEKETE, *i. m.*; FEKETE Károly, *Csikesz Sándor teológiai professzor, a debreceni Tisza István Magyar Királyi Tudományegyetem 1937/38. évi rector magnificusa*, Gerundium, 2019/1, 15–16.

gyermekként élete első meghatározó szakasza a dunamelléki református mikrokozmoszban telt,¹³ és csak 1921-ben, tanárként került a Debreceni Református Kollégiumba, nekrológértékű írásában Juhász Géza mégis úgy örököltette meg Csikeszt, mint aki „szinte rejtelmes rajongással szerette a leglegendásabb magyar iskolát”.¹⁴ A Nagytemplom tőszomszédságában álló épületben végül tizenegy évig tanított. Kezdetben a Lelkészképző Intézet oktatója, majd már 1923-tól az egyetemi hittudományi kar professzora volt, időközben kinevezték a Kollégium levéltárosává. Katedrája ráadásul a Gyakorlati Teológiai Tanszéken volt, ahol az egyházsónoklattant (görögösen a homiletikát) és az egyházszertartást (a liturgikát),¹⁵ tehát a teológia azon területeit tanította, amelyek a legszorosabb összefüggésben álltak az istentisztelettel és így a templomépítéssel. A fentiek tükrében megkockáztatható, hogy Csikesz legkésőbb a harmincas évek elejétől életfeladataként tekintett a Kollégium emlékezeti kánonjának megerősítésére, az összmagyar református múzeum megalapítására, valamint az egyetemi templom felépítésére, és kereste a lehetőséget arra, hogy összehangolja egymással ezt a három törekvést.

Mindenesetre az 1934-es évnél Csikesz Sándor életrajzában két olyan nagyobb horderejű esemény szerepel, amelyek azt bizonyítják, hogy a gondolatai már régóta a jubileumi építkezések körül forogtak. Ebben az évben került sor a Csikesz által kezdeményezett és megrendezett „Országos Református Kiállításra”, amelynek anyagában a protestáns művészetfelfogásnak megfelelően nagy számban szerepeltek liturgikus tárgyak: úrasztali edények és terítők. Csikesz a budapesti kiállítást megelőző feltérképezés, kutatás eredményeire, illetve magukra a kiállított műtárgyakra alapította volna az Országos Református Múzeumot Debrecenben.¹⁶ A kiállítás 1934 őszén volt nyitva a látogatók előtt, az ezt megelőző tanévben a teológusprofesszor a debreceni hittudományi kar dékáni feladatait is ellátta. A kötelességei közé tartozott a dékáni értekezés felolvasása a júniusi évvárón az egyetem díszudvarán, professzortársai és a hallgatók előtt. Csikesz arra használta fel az alkalmat, hogy az egyházszertartás- és egyházsónoklattan professzoraként rendszerezze a gondolatait a tökéletes templomról.

¹³ A kecskeméti református gimnáziumban érettségizett, a teológiát Budapesten és Berlinben végezte, majd 1911-ben, fiatal lelkészként hazatért Baranyába, a kiscsányoszrói gyülekezet élére. Életrajzát összefoglalja: KOVÁCS I. GÁBOR, TAKÁCS ÁRPÁD, *Csikesz Sándor = Hit – tudomány – közélet: A debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*, szerk. KOVÁCS I. GÁBOR, Bp., Eötvös, 2014, 45–52; FEKETE, *Csikesz Sándor teológiai professzor, i. m.*, 5–19.

¹⁴ JUHÁSZ GÉZA, *Csikesz Sándor 1886–1940: Megemlékezés = Csikesz Sándor emlékkönyvek 1.: Csikesz Sándor prédikációi*, s. a. r. MÓDIS LÁSZLÓ, Debrecen, Csikesz Sándor tanítványai és barátai, 1940, 7.

¹⁵ FEKETE, *Csikesz Sándor teológiai professzor, i. m.*, 7–8.

¹⁶ TAKÁCS BÉLA, *Országos Református Kiállítás 1934-ben*, *Theológiai Szemle*, 1984/5, 309–313.

Csikesz Sándor programszövege

A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei címmel felolvasott dékáni értekezés a debreceni egyetemi templom voltaképpeni építetőjének, Csikesz Sándornak a témában írt legnagyobb igényű, leginkább rendszerezett írása, saját témánk kulcsforrása.¹⁷

Csikesz kettős metaforája szerint a református istentiszteleti hely trónterem és családi hajlék. A „teljes Szentháromság működésének szimbolikus helye”, ahol a Szentháromságisten egyrészt mint király fogadja hozzáseregglő híveit, másrészt mint családfő istenfiúságra (új emberré) neveli gyermekeit. A tökéletes református templom tehát a hódoló sereggént és egyúttal nevelésre vágyó családként felfogott gyülekezet otthona. Olyan tér, amelyet úgy szükséges formálni, hogy a hívősereg (a család) zavartalanul követhesse a királyt (a családfőt). Mi több, a tökéletes templom nem pusztán akadálytalan teret biztosít – vagyis nem pusztán azt teszi lehetővé, hogy a gyülekezeti tagnak a lelki-szellemi összpontosításon kívül semmi mással nem kell törődnie istentisztelet közben –, hanem építészeti megoldásokkal hozzá is kell járulnia az istentisztelethez (az Isten gyermekévé, az új emberré neveléshez).

Csikesz erre a kettős rendeltetésre – a protestáns templomépitészet többszázados tanulásaival összhangban – nem a hosszirányú, hanem a centrális alaprajzból tovább- szerkesztett tereket tartja alkalmasnak. Jóllehet a centrális térformálást nem általában véve pártolja. Az értekezés építetők-építésszek képzelőerejének meglehetősen nagy teret hagyó meghatározása szerint a „[l]egszébb és legméltóbb családi elhelyezkedés, ha e szent szimbolikus hely körül nem félkörben, de szelíden odahajló ívben helyezkednek el Isten gyermekei”¹⁸ Vagyis valamiféle körcikk alaprajzon emelkedik az az ideális református templom, amely a kérdésen sokat töprengő Csikesz gondolataiban formát nyert.¹⁹ Bár Csikesz nem fejtette ki explicite ezekkel a szavakkal, de feltételezhető, hogy a körcikk alaprajzú teret találta a legbensőségesebbnek és legkönnyebben átláthatónak azok közül a tértípusok közül, amelyek ugyanakkor eleve fókuszpontot jelölnek ki a király-családfő Szentháromságisten számára, illetve alkalmasak annak a hierarchikus rendnek a kifejezésére, amelyet a sereg-család metaforika maga után von. A körcikk csúcsa foglalja magában az Atya, a Fiú és a Szentlélek „működése szimbolikus helyét”: a keresztelő medencét, az úrvacsorázásra szolgáló úrasztalát és a

¹⁷ CSIKESZ Sándor, *A református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei* = *Különlenyomat a debreceni M. Kir. Tisza István-Tudományegyetem 1933–34. tanéve évkönyvéből*, 1935, 1–16. <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/102769> (Letöltés ideje: 2021. március 11.)

¹⁸ *Uo.*, 12.

¹⁹ Az értekezésben olvasható két idevágó megjegyzés megerősíti azt az állítást, hogy a teológusprofesszor nem tartott célszerűnek minden centrális térformát: akusztikai okokból helytelenítette a kupolás tereket, és menthetetlenül hibás alaprajzúnak tartotta azokat a templomokat, ahol a szószék (az úrasztala, a keresztelőmedence) mögött is le lehet ülni. Ezeket a sorokat a körtemplomok burkolt elutasításaként olvashatjuk. Arról semmit nem árult el Csikesz ezen a felolvasáson, hogy mit gondolt a harmadik szóba hozható típusról, a – szabályos vagy alig nyújtott – négyzetes alaprajzról.

szószéket. A körcikk két szára mentén magasodó falak összpontosítják a hívők tekintetét erre a kitüntetett térrészre, illetve – fordítva – innen nyílik ki a tér a gyülekezet felé, akik közül az első sorokban ülnek a vezérek-nevelőtársak (a presbiterek és pedagógusok), majd pedig a sereg-család (a gyülekezet többsége).

Templomideáljának egyéb részleteit Csikesz a református istentisztelet három karaktervonásából: missziói, örvendező és párbeszédes jellegéből bontja ki. Építészeti szempontból mindhárom számottevő, de egyértelműen a párbeszédes jelleg, vagyis az a legfontosabb, hogy minden egyes istentisztelet párbeszéd a könyörületes Isten és a könyörületre szoruló gyülekezet között (más szavakkal: kijelentés és imádság párbeszéde). Csikesz értelmezésében minden istentisztelet voltaképpen két párbeszédet követel meg, mert először a gyülekezet előjárójának, a lelkipásztornak kell magánbeszélgetést folytatnia az Istennel ahhoz, hogy közvetlenül utána, a tételesen vett istentiszteleten szócsőként közvetíthessen a Szentháromság és a gyülekezete között. Az az építkező gyülekezet, amely tökéletességre törekszik, mindkét párbeszédet tekintetbe veszi. Az első dialógus érdekében a lelkipásztora számára létesít egy olyan teret, amely az istentiszteleti hely közvetlen közelében áll, mégis csendes. A második dialógus, tehát az istentisztelet érdekében pedig gondoskodik arról, hogy se a lelkészt, se az őt követő gyülekezetet ne zavarja meg semmi az összpontosításban. Építészeti szempontból Csikesz koncepciójában ez a zavartalanság a legfontosabb, amit azzal is hangsúlyozott, hogy felolvasásában a zavartalanságot biztosító, merően gyakorlati követelményekre görög szavakkal hivatkozott, az akusztika, a horasztika és a dinamika törvényéről beszélt. Biztosítani kell, hogy a gyülekezet minden tagja úgy a prédikációt, mint a szertartást tisztán hallja (akusztika) és akadálytalanul lássa (horasztika); de (a dinamika érdekében) gondoskodni kell a szükséges térről mind a padokban ülők, mind azok számára, akik az istentisztelet során mozognak – vagyis az Ige magyarázatába belemerülő lelkész, illetve az úrasztalához vagy a keresztlőmencedéhez járuló gyülekezeti tagok számára.

A református istentisztelet egy másik karaktervonása, a missziói jellege miatt sem veszítheti el a lendületét. Az istentisztelet során a „világból Isten Lelke kihív az Úr számolya elé [...], hogy kellőleg kioktasson, új élettartalommal megtöltsön és azután újra beküldjön, visszaküldjön a világba, hogy ott az élő Isten Igéjét képviseljük. [...] Ebből a missziói szempontból az istentisztelet Krisztus napiparancsainak átvétele, Krisztus seregének felkészülése”.²⁰ Csikesz értekezését építészettörténész szemmel olvasva a küldetéses jelleg azért is jelentékeny, mert a teológusprofesszor ebből bontja ki azt a maximáját, hogy a gyülekezeti termet és más rétegfoglalkozásokra szolgáló tereket – „ahova a világ egy-egy kisebb csoportját gyűjthetjük, s köztük a küldetés hevétől vitetve Isten misszionáriusaként működhetünk”²¹ – a templom közvetlen közelében kell emelni.

²⁰ CSIKESZ, *i. m.*, 13.

²¹ *Uo.*

Amennyiben egy szóban kell megragadni Csikesz koncepciójának lényegét, akkor az az összpontosítottság. A keresztelőmedence, az úrasztala és a szószék közös tere a Szentháromságisten szimbolikus helye: könyörületének és kijelentésének forrása. Hatósugara van. A könyörület és a kijelentés a forrástól távolodva veszít hatóerejéből. Ezért jobb minél közelebb lenni a forráshoz, mint a gyógyulásra vágyóknak a Bethesda tavának vizéhez. Az istentiszteletre érkező, kijelentésre és könyörületre szomjazó híveknek a forráshoz minél közelebb kell helyet adni, és mindenkinek olyan hely jár, ahol összpontosíthat, ahonnan tökéletesen hallja és látja a szertartást, illetve ahonnan – ha szólítják – könnyen és gyorsan ki tud menni a Szentháromságisten szimbolikus helyéhez. A Csikesz Sándor által elképzelt tökéletes református templom belső tere legyező alaprajzú csarnok, amely bármely pontjáról egyetlen pillantással áttekinthető. Egybefüggő tér, amely mindenféle zugtól tiszta, és csak akkor tagolható, ha a tagolás a Szentháromság szimbolikus helyére való összpontosítást segíti elő. Ugyanezen okból az istentiszteleti helyen ugyan kívül, de ahhoz a lehető legközelebb kell állnia azoknak a helyiségeknek, ahol a gyülekezet megkülönböztetett tagjai az istentiszteletre készülnek vagy az istentiszteleten átvett missziói napiparancsot teljesítik. Tehát a lelkész otthonának, a presbitérium gyülekezőhelyének, illetve a rétegfoglalkozásokra (vasárnapi iskolára, ifjúsági egyesületi alkalmakra) szolgáló helyiségeknek legalábbis a templom mellett, tökéletes esetben pedig a templomban van a helye.

Amit eddig összefoglaltam a dékáni értekezésből, az a templom alaprajzára, térformálására vonatkozik, és annyiban áll összefüggésben az esztétikával és a reprezentációval, amennyiben kivétel nélkül minden épület – akár a homlokzatát látjuk, akár belépünk abba – valamiféle esztétikai élményt ad. Csikesz a református istentisztelet szépségét elsősorban nem művészeti, hanem lelki kérdéskörnek tekinti:

Amíg más keresztyén felekezet esztétikuma kőbe és képbe ábrázolt ima, addig a református kultusz esztétikuma az emberi lelken végbemenő isteni kegyelem ábrázolásában rejlik. A református istentiszteletben az esztétikum nem külső és dekoratív, még csak nem is egy alapvető stílus egybefonódó harmóniája, hanem a *keresztyén személyiség kiépítésében megnyilatkozó csodálatos harmónia*. [...] *A református istentisztelet református jellemeket, hősi életeket, belső odaadó életű személyiségeket akar kifejleszteni*. Akik a maguk kis körében a kevesen is hűnek találtassanak. Ezeknek a lelkeknek a szemlélése adja lélekben és igazságban az igazi esztétikumot. A református istentiszteletben minden ezt a belső, szent esztétikai célt szolgálja.²²

Az idevágó megoldásokkal kapcsolatban Csikesz a már említett térformálási (az akusztikát, rálátást és mozgást segítő) maximákon túl általános ajánlásokat fogalmaz meg, illetve a reformátusok liturgikus és templomépítési felfogásából eredő,

²² *Uo.*, 15–16. (kiemelés az eredetiben)

közismert pontokat rögzíti. Az istentisztelet örvendező jellegére hivatkozva megszabja, hogy a református templomnak olyan tiszta és kényelmes építménynek kell lennie, ahol semmi sem zavarja meg a hívőt a megváltottsága felett érzett öröme megélésében: sőt, a templom szépségének fokoznia kell az örömét. Csikesz voltaképpen már pusztán azzal kapcsolatban is nagyon szűkszavú, hogy milyen eszközökkel tehető szebbé a templomban tartózkodás. Felolvasása során mindössze azt tisztázza, hogy a muzsika – elsősorban az éneklés és az orgonajáték – kulcsjelentőségű, illetve hogy pártolja enteriórdíszként a bibliai föliratokat, miközben a tízparancsolat második pontjának tükrében megengedhetetlennek tartja a szobrok állítását és az emberábrázolást. A mennyezet, a falak és az ablaküvegek festéséről azonban hallgatott, ami annak ismeretében feltűnő, hogy Haranghy Jenő nem sokkal később – 1937 márciusára – Csikesz útmutatása alapján festette ki a Debrecen-Kossuth utcai református templom belső terét.²³ Szintén ők ketten azok, akik néhány év múlva közösen – programadóként és alkotóként – koncipiálták az Egyetemi templom nagyszabású üvegfestmény-sorozatát.

Akad azonban még egy részlete a dékáni értekezésnek, amiről érdemes tudnia a művészettörténészeknek. Csikesz ugyanis a felolvasásában teológiai összefüggésbe helyezte a hosszú 19. századi építészetelmélet sarkalatos elvei közül az anyagszerűséget, tehát azt a maximát, miszerint tilos az építőanyagokat más, nemesebb anyagokra jellemző módon megformálni. Csikesz a református istentisztelet irányelveinek felsorolását azzal zárta, hogy annak lélekben és igazságban kell lezajlania. Ugyanezt a lelkiséget és igazságot kell tükröznie az istentiszteleti helynek: „Az istentiszteleti hely építő anyagában, berendezésében épúgy [sic!] a léleknek és az igazságnak kell uralkodnia, mint azokban, akik oda egybesereglenek. Az égi, boldogabb világot kell lelki-értelemben szimbolizálnia, s viszont nem lehet egyetlen egy kődarabja sem, egyetlen díszítése sem, ami hazudjék, vagyis ne legyen külsőképpen is igaz.”²⁴ Ezek után pedig a teológusprofesszor olyan szóképekkel és vehemenciával ostromozza az anyagszerűtlenséget, mint a századforduló megcsömörlött építészekritikusai azokat a bérházakat, amely homlokzatára habarcsból, stukkóból másolták oda reneszánsz paloták kőfaragványait: „A fa ne hazudja magát vasnak, a malter ne akarja a kő és faragott márvány illúzióját kelteni, a gipsz, stukko, rabc s megannyi potemkin építészeti fogás számára tilos legyen az Isten háza. A keményfára érezett és festett puhafa a bútorok farizeusa marad.”²⁵

²³ *Felszentelték az első képekkel díszített református templomot*, Orosházi Friss Hírek, 1937. március 23., 3. A programot a teológusprofesszor az újrászentelés délutánján, március 21-én mutatta be. Előadásának részlete megjelent külön füzetben: CSIKESZ Sándor, *A debreceni Kossuth-utcai templom belső díszítése*, Debrecen, Kossuth-utcai egyházzrész, 1937.

²⁴ CSIKESZ, *A református istentiszteleti hely*, i. m., 15.

²⁵ *Uo.*

Az építészek elképzelései: tervpályázat, 1938

Az építkezés ügye sokáig a háttérben maradt, a templomépítő bizottság mindössze egy hónappal a jubileumi év beköszönte előtt, 1937. november 30-án tartotta meg az alakuló ülését. A testület első nagy feladata a tervpályázat meghirdetése volt, amellyel kapcsolatban a jegyzőkönyvekben alig maradt nyoma vitának. Igaz, az első ülésen még elképzelhetőnek tartották, hogy teljesen nyilvános (tehát nem jelígés) vagy meghívásos pályázatot írnak ki, sőt, felmerült az is, hogy csak református építészek számára teszik lehetővé az indulást.²⁶ A második ülésen viszont egyhangúlag az országos és jelígés pályázati mód mellett döntöttek.²⁷

Némileg több kompromisszumkészséget igényelt a templom pontos helyének kérdése, amelyről utólag már tudható, hogy a teljes építéstörténet egyik legkényesebb pontja volt, Borsos József csalódottsága is jelentős részben ebből eredt. A bizottság eredeti elképzelése szerint a templomnak voltaképpen az egyetemi főépület új szárnyának kellett volna lennie, amely a keleti oldalhomlokzat második rizalitjából nyúlt volna ki a Nagyerdei körút felé. A megvalósult épülettel összevetve, az eredeti terv szerint is tehát a főépület és a körút között, de a körútra néző főhomlokzattal, és nem önálló építményként emelték volna a templomot.²⁸ A pályázati kiírásban végül azért nem ezt az elhelyezési módot szabták elő az építészek számára, mert a vallás- és közoktatásügyi miniszter kifogásolta a megoldást. Hóman Bálint az óév utolsó napján Debrecenbe küldött államtitkárával – máskülönben a Budapest-Fasori Református Gyülekezet főgondnokával –, Tasnádi-Nagy Andrással üzentte meg, hogy csak az egyetem épületétől független templom építését támogatja. Hóman esztétikai érveket hozott fel az utasítással egyenértékű véleménye mellett, amelyek – legalábbis mindaz, amit a jegyzőkönyv megőrkített azokból – nem voltak kifejezetten szellemesek. A kultuszminiszter a főépület monumentalitását és a környező tér feletti uralmát féltette. Meglátása szerint az egyetemmel összeépített templom mindenképpen megbontaná a néhány évvel korábban átadott főépület egységét, hiszen ha annál kisebb lenne, akkor tönkretenné az eredeti építészeti kompozíciót; ha viszont nagyobb lenne, akkor árnyékba vonná az egyetemet. A debreceniek nem bocsátkoztak vitába az államtitkárral, hanem rögtön számba vették azokat a helyeket, ahova a templomot emelhetik. Azt elvetették, hogy a főépület mögött vagy a Klinikatelep körúttal határos oldalán építkezzenek, mindenképpen a főépület közelében akartak maradni, és a szóba hozható területek közül továbbra is a keleti, körút felé eső körletet tartották a

²⁶ TtREL I.99.g.113. Az egyetemi templomépítő bizottság első rendes ülésének jegyzőkönyve, 1937. november 30. Hogy fontolóra vették az exkluzívan református pályázat lehetőségét, az nem valamelyik jegyzőkönyvből, hanem a tervpályázati felhívás egyik szövegvariánsából derül ki: Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvtára (TtREK) R 2811/42, 395. Fogalmazvány. Debreceni Református Kollégiumi Jubileumi Végrehajtóbizottságtól. Tervpályázati felhívás, 1937. december.

²⁷ TtREL I.99.g.113. Az egyetemi templomépítő bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1937. december 18.

²⁸ TtREL I.99.g.113. Az egyetemi templomépítő bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1937. november 30.

legalkalmasabbnak. A jegyzőkönyv tanúsága szerint az ülés közepén az államtitkárral kiegészült bizottság hivatalos kirándulást tett a rektori tanácsteremből – a rektor éppen Csikesz volt –, és negyven méterrel odébb, a körút közelében találták meg azt a pontot, ami minden megjelentnek megfelelt.²⁹ (Hogy tisztábban lássuk, az egyes megbízók miként szóltak bele az építkezés részleteibe, érdemes megjegyezni, hogy a kormány nevében mindössze kétszer fogalmaztak meg ellenvéleményt a debreceni elképzelésekkel szemben, és a második alkalommal – 1938 őszén – ismét csak a templom pontos helye volt a legfontosabb azon pontok közül, aminek az ügyében felemelte a szavát a tárcát Hómantól átvevő Teleki Pál.³⁰)

Miután 1937 utolsó napján megegyeztek a kiírás részleteiről, a jubileumi év elején meghírdették a tervpályázatot.³¹ A felhívás az érdeklődő építészeket egyenesen Csikeszhez irányította. Tőle lehetett igényelni azt a paksamétát, amelybe a helyszínrajz, a helyszínről készített fotó és a tervezési irányelvek közé becsúszattak egy gépírást lapot a következő szöveggel:

Az egyetemi templom építkezésével kapcsolatos irányelvek tekintetében a debreceni m. kir. Tisza István-Tudományegyetem 1933/34. tanévi Évkönyvében és Almanachjában (a 73–89. lapokon) fontos közlések vannak. Az itt írt dékáni értekezés címe: „a református istentiszteleti hely fogalma és megépítésének irányelvei.” Ez az értekezés éppen az egyetemi templom építésére készült. Az egyetem Évkönyve és Almanachja bármelyik hazai egyetemi könyvtárban [meg]található, – de amennyiben közelebbről érdeklő, az értekezés külön lenyomatát az egyetemi rectori hivatal (Debrecen 10), – míg a készlet tart, – készséggel, bérmentve megküldi egy pengő 40 filléres postabélyeg beküldése ellenében.³²

Csikesz tehát továbbra is érvényesnek tartotta az 1934-ben letisztázott koncepcióját. Azonban a dékáni értekezés gyakorlati-építészeti maximái nem – feltűnő módon még az alaprajzzal kapcsolatosak sem – kerültek át a tervezési irányelvek közé, vagyis az építész feladatát megszabó leírásba. A pályázókra nézve kötelező erejű szöveg más tekintetben pedig már konkrétan fogalmazott. Egyrészt világossá tette, hogy a lelkész, a presbiterek és a rétegfoglalkozások szobái – amelyeknek, emlékezhetünk, a Szentháromság szimbolikus trónjához minél közelebb kell esniük – nem kerülhetnek egy szomszédos épületbe, hanem voltaképpen magában a templomban a helyük. A kiírás

²⁹ TtREL I.99.g.113. Az egyetemi templomépítő bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1937. december 31.

³⁰ Borsos beszámolója a Telekinél tett látogatásáról: TtREL I.99.g.113. Az egyetemi templomépítő bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1938. szeptember 27., 2.

³¹ *Tervpályázati hirdetés*, Budapesti Közlöny, 1938. január 5.

³² TtREK R 2811/42, 395. A fejléc és aláírás nélküli lap funkciójának az azonosításában segít, hogy szerepel rajta Deli Lajos budapesti építészmérnök kézírásos üzenete: „Kérem fenti értekezés külön lenyomatát nékem megküldeni. 1 pengőt postabélyegben mellékelek. Tisztelettel: [Deli Lajos bélyegzője]”.

értelmében olyan összetett épületterveket vártak, amelyekben a lépcsőn megközelíthető, magasföldszintre emelt, ezer fős istentiszteleti hely alatt – az alsó földszinten, mintegy az altemplom helyén – nem kevesebb, mint kilenc csoport gyűlhet össze egyszerre, de külön-külön termekben.³³ Másrészt konkrétabb volt a kiírás a dékáni értekezéshez képest abban a tekintetben is, hogy megszabta: a gyülekezettel szemben magasodó falra kell kerülnie az orgonának; vagyis a szószéket az orgonahomlokzatba kell beleszerkeszteni, vagy alatta kell elhelyezni. Ezeknek az előterében áll a keresztelőmedence és az úrasztala. Harmadrészt míg Csikesz 1934-ben a stílus kérdésekről hallgatott, addig a tervezési irányelvek kikötötték, hogy az egyetemi templom homlokzatának a klasszicista Kollégiumhoz és a historizáló – jellegét szintén a klasszikus architektúra jegyeiből nyerő – egyetemhez, tehát a szomszédos épülethez kell igazodnia.³⁴ Ez a kikötés nemcsak a történelmi reprezentáció szempontjából a legfontosabb, hanem a pályázat egészét mélyen meghatározta.

Mint ahogy az a pályázat eredményével együtt eddig is ismert volt, a március 31-i határidőig 11 pályázó indult.³⁵ Ezek közül 2019 tavasza előtt mindössze Borsos József „Melius” jeligéjű, nyertes elképzelésének (és a nem díjazott variánsának) azok a tervlapjai voltak ismertek, amelyeket az építész hagyatékában őriznek.³⁶ A Kollégium és a Tiszántúli Református Egyházkerület közös Nagykönyvtárának kéziratárában nemrég megtalált 46 tervlap a három díjazott és a további három megvett pályamű dossziéjából származik, illetve e között a 46 terv között lappangott néhány olyan Borsos-terv, amelyeket az építész már a pályázat és megbízása után készített.³⁷ A mutatósabb és jelentősebb tervek a három megvásárolt, illetve a harmadik helyezett tervhez tartoznak. A Borsos elképzelése mellett most már erről a négy pályaműről is teljes képet alkothatunk. A második díjat nyert „400 év” jeligéjű tervből viszont mindössze egyetlen tervlapot tartalmaz a szóban forgó kéziratári lelet. (Erre és a pályázat után keletkezett Borsos-tervekre még visszatérünk.)

Továbbra is hasonlóan kevés tudható az öt meg nem vásárolt pályaműről. Ezek közül nem ismert egyetlen tervlap sem, ráadásul az anonimitás jegyében a bírálóbizottság nem bontotta fel azokat a jelígs borítékokat, amelyek ehhez a tetszésüket

³³ A kiírás kettő női és három férfi egyesületi termet, egy-egy ifjúsági gyülekezeti, konfirmációs, presbiteri és bibliaköri termet irányzott elő, mindegyiket külön hivatali szobával.

³⁴ A tervezési irányelvek leginkább releváns részét közli: FEKETE, Csikesz Sándor és a debreceni Egyetemi templom, i. m., 137–138. Fekete a következő levéltári jelzet alatt őrzött gépiratra hagyatkozott: TtREL I.8.b.16. A rend és az utánunk kutatók érdekében érdemes megjegyezni, hogy a levéltár, illetve a nagykönyvtár kéziratára is őriz több, egymástól árnyalatnyit különböző szövegváltozatot: TtREL I.99.g.113. Az 1937. december 18-i és a december 31-i bizottsági ülések jegyzőkönyveinek mellékleteként; TtREK R 2811/42, 395.

³⁵ *Napi hírek: A debreceni református templom-tervpályázat eredménye*, Pesti Napló, 1938. április 13., 13; *Tervpályázati eredmények*, A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1938/17–18, 138; DEZSŐ, „Lászatok hozzá, és építések föl Istennek, az Úrnak szentélyét”, i. m., 60.

³⁶ TtREL II.29.v. Borsos József főépítész hagyatéka.

³⁷ TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga.

legkevésbé elnyerő öt tervhez tartoztak.³⁸ A pályázattal kapcsolatban fennmaradt különböző források alapján mégis összegyűjthető néhány szórványos adat, kettő munkának pedig a szerzőjét is be lehet azonosítani. A bírálati jegyzőkönyvben olvasható kritikai észrevételeknek köszönhetően az is rekonstruálható, hogy a zsűri miként rangsorolta volna az összes benyújtott pályaművet. A tanulmány további részében e nem hivatalos rangsor szerint tekintem át, hogy Borsos mellett kik és milyen református templomot terveztek a debreceni egyetem számára.

A rangsor rekonstruálása előtt még számba kell vennem azokat az építészeket, akikről tudható, hogy több-kevesebb ideig foglalkoztak a templom megtervezésének lehetőségével. Az Óbudai Gázgyár kolóniájának építészeként ismert Almási Balogh Loránd ezt azzal a levelével árulta el, amelyet Csikesznek a határidő napján küldött, hogy közölje vele, nem volt ideje pályaművet készítenie. Csikesz további nyolc olyan építész levelét őrizte meg, akik a pályázattal kapcsolatban keresték meg (kérdéssel fordultak hozzá, a tervezési irányelveket vagy a dékáni értekezés különlenyomatát igényelték), de a nevük többször nem fordul elő a vonatkozó forrásokban. Az ebbe a körbe tartozó nyolc mérnök közül kiemelésre érdemes Csanak József, a debreceni Mester utcai református templom helyben jó hírű tervezője; a Horthy-kor egyik kirakatépítkezését, a lillafüredi Palotaszállót jegyző Lux Kálmán; valamint Szontágh Pál, akinek a nevéhez az időszak egyik leginkább maradandó protestáns szakrális építménye, a borsodnádasi templom fűződik,³⁹ illetve két debreceni épületnek, az OTI-bérháznak és a Hősök temetőjében álló mauzóleumnak volt a társtervezője. A fennmaradó öt mérnök nem tett szert különösebb ismertségre a két világháború közötti építészeti életben,⁴⁰ de a szóban forgó nyolc nevet már csak azért is érdemes feljegyeznünk a debreceni egyetemi templommal összefüggésben, mert a jövőben mindenekelőtt a körükben érdemes kutatni a pályázat három, egyelőre névtelen alkotásának, az „Erős vár a mi Istenünk”, az „A” és a „Puritán” jellegű terveknek az alkotóit.

Díjazatlan tervek

A teljes mezőnyből az „Erős vár a mi Istenünk” mottóval benyújtott pályamunkáról van a legkevésbé ismeretünk. Szerzője a híres Luther-ének jeligeként választott első sorával voltaképpen úgy köszöntötte a debreceni református püspök által elnökölt zsűrit, mint ahogy az evangélikusok üdvözlik egymást. Igaz, a testvérfelekezethez szorosabban

³⁸ TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének részletes jegyzőkönyve, 1938. április 12., 3.

³⁹ Pamer Nóra sarkos magánvéleménye szerint a borsodnádasi „e korszak egyetlen új vonalú evangélikus temploma”. Lehet, hogy ez nem volt szándéka, de a Horthy-kori építészeti monográfusa ezzel a kijelentéssel Friedrich Lóránt óbudai lutheránus templomát is a tradicionalizmus példái közé rekesztette. PAMER, *i. m.*, 157.

⁴⁰ Az újpesti Molnár Aladár, a nagykanizsai Vécsey Barnabás, illetve Budapestről a Borsos Endre–Borsos László-páros, Deli Lajos és Molnár Aladár.

kötődő ének egyszersmind protestáns himnusz, amely a magyar reformátusok énekeskönyvében is fellapozható volt, tehát az ismeretlen pályázó ezzel a jeligével akár el is nyerhette a bírálóbizottság jóindulatát, maga a terv azonban biztosan csalódást keltett. Mint az egyébként minden más pályaműről részletes értékelést tartalmazó bírálati jegyzőkönyvbe feljegyezték, „[a] terv sem a pályázat alaki feltételeinek mértékét nem üti meg, sem pedig a tervpályázat irányelveinek nem felel meg, – kezdetlegességénél fogva bírálatra nem alkalmas”.⁴¹ Feltételezhető, hogy egy dilettáns próbálkozása volt.

Tóth Kálmán⁴² azt a khi-rhó Krisztus-monogramot rajzolta jelígeként a munkájára, amely a hagyomány szerint győzelemre vezette az első keresztény császárt, Nagy Konstantint a Milvius-hídi csatában. Tóth tervei a debreceni pályázaton nem arattak sikert. Az alaprajzát – melyről nem derül ki, hogy hosszanti vagy centrális megoldás – itt is, ott is szűknek és sok szempontból alkalmatlannak találták. Két homlokzatvariánsáról azt írták, hogy „az eredeti nem illeszthető környezetbe, – az alternatíva pedig kiképzésében gyenge”. Felrótták, hogy a torony az egyetem felőli oldalon magasodna.⁴³ A zsűri véleménye ellenére érdemes keresni a terveket, mert Tóth Kálmán kitüntette magát az építészeti élet több területén a század közepső harmadában. 1931 és 1941 között a budapesti városrendezési ügyosztály mérnöke volt, hivatali munkája mellett pedig nagy kedvvel mérte fel a Balaton vidékének népi építészetét. Ebben az évtizedben tervezési megbízásokat is elsősorban fővárosi családi házakra és balatoni nyaralókra kapott.⁴⁴ Az 1945 előtti munkáinak listájában található ceglédi és veszprémi református gyülekezeti házat; illetve Tóth Kálmán nevét lépten-nyomon összekapcsolják a modern szemléletű protestáns építészet egyik különleges példájával, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) és a protestáns helyőrség közös, fővárosi székház-templomával.⁴⁵ Egyelőre azonban nem ismert olyan forrás, amely perdöntően bizonyítaná, hogy Tóth valóban részt vett az új vonalú szakrális építészet e fontos emlékének a tervezésében.⁴⁶

⁴¹ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 8.

⁴² Biztosan azonosítható azzal a Tóth Kálmán építésszel, aki Zuglóban, a Francia út 49/b. szám alatt, a saját maga által tervezett házban élt (FERKAI András, *Dr. Tóth Kálmán, Magyar Építőművészet*, 1987/4–5, 63.), mert a nevével és címével adta postára a jeligés pályaművét. (Rajta kívül még egy pályázó, Gyöngyöshalászi Takách Béla árulta el a kilétét a pályázati borítékra.) TtREL I.99.g.113. Kimutatás a tervpályázatra beérkezett küldeményekről, 1938. március 30–31.

⁴³ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 1–2.

⁴⁴ FERKAI, *Dr. Tóth Kálmán, i. m.*, 63.

⁴⁵ Felavatása után az épületet egyedül Várady-Szabó Lajos munkájaként mutatta be az építészegylet folyóirata: N. N., *Protestáns helyőrségi templom és a Keresztyén Ifjúsági Egyesületek Nemzeti Szövetségének székháza, Építészet*, 1944/2, 33–38. Ezzel szemben Tóth egyedüli tervezőként szerepel abban az 1987-es cikkben, amely a még élő, 88 éves építész életútját tekintette át a gyémántdiplomája apropóján: FERKAI, *Dr. Tóth Kálmán, i. m.*, 63. A cikk szerzőjének 2001-ben megjelent épületszócikkében az olvasható, hogy a székház-templommal kapcsolatban Várady-Szabó Lajos szerzősége biztos, de „egyes források szerint” Tóth Kálmán is közreműködött a tervezésben: FERKAI András, [217] VIII. *Vas utca 2/c = Pest építésze a két világháború között*, szerk. FERKAI András, Bp., Modern Építészetért Építészettörténeti és Műemlékvédelmi Kht., 2001, 257.

⁴⁶ Az 1941-es engedélyeztetési terveken a két név közül csak Várady-Szabóé olvasható: Budapest Főváros Levéltára XV.17.d.329. 36437/10. Az adatot szeretném még egyszer, itt is megköszönni Brunner Attilának.

Az egyszerűen „A” jeligével azonosított pályamű tervezője – akire nem vetnek fényt a források – nyújtott alaprajzú templomot és campanilét – különálló tornyot – ajánlott a debreceni egyetem mellé. A bizottság az alaprajzzal szemben apróbb kritikákat fogalmazott meg, a homlokzatról azonban úgy vélekedett, hogy „a környezetbe egyáltalán nem illeszthető be és a templom jelleget távolról sem fejezi ki”.⁴⁷

Pólya Sándortól,⁴⁸ az „Evangelium” jeligéjű terv készítőjétől kevés munka ismert, melyek közül egy kubusos-lapostetős üdülőépület emelhető ki. A Budapesti Hírlapszedők Körének Duna-parti, 1935-ben átadott Nyomdászotthonáról a modernizmuspartí folyóirat, a Tér és Forma is közölt fotókat.⁴⁹ Pólya a debreceni Nagyerdőbe nyerstéglá homlokzatú templomot javasolt, amit a bírálóbizottság expliciten „modernnek” nevezett, egyúttal kifogásolta a homlokzat tömegarányait, a környezetbe nem illő téglaburkolást és részletek említése nélkül azt, hogy az épület nem árulja el magáról a rendeltetését. Ehhez képest dicsérték az „egyszerű és világos” alaprajzot, amiről azért is feltételezhető, hogy centrális teret irányzott elő, mert Pólya íves padosorokat tervezett a gyülekezet számára.⁵⁰

A bizottság a fennmaradó hét pályaművet értékelte többre. Hogy melyik három tervet díjazzák, abban egyetértettek a zsűritagok, csak a végső sorrenddel kapcsolatban nem egyeztek teljesen a vélemények; erre még visszatérünk. A kiírás értelmében a zsűri a nem díjazott tervek közül szintén hármat vehetett meg egyenként 500 pengőért. Abban a teljes bizottság egyetértett, hogy a „D. X.” és a „Cyklamen” mottó választó építéseknek jár ez a jutalom. A harmadik megvételről viszont nem született egyhangú döntés, mert a „Puritán”-nal rokonszenvező nagy többséghez képest egyetlen tag, az Iparügyi Minisztériumot képviselő Szöllősy Aurél azt a pályaművet pártolta, amelyre tervezője egy Kálvint ábrázoló, apró akvarellportrét festett jeligeként.⁵¹ Szöllősy ekkor már nem volt Debrecenben, vissza kellett utaznia a fővárosba, és a véleményét – a tagok közül szintén egyedüliként – írásban terjesztette a bizottság elé.⁵² Szöllősy tehát élőszóban nem tudott érvelni a preferenciája mellett, az írásba foglalt – és nem lehet kizárni, hogy bizonyos íratlan érvek – mégis meggyőzték a zsűri többségét, mert amikor az elnöklő püspök szavazást rendelt el, akkor a „Kálvin” megvásárlását tizenegyen, a „Puritán”-ét viszont hatan, tehát már csak a tagok fele támogatta. A jegyzőkönyv tanúsága szerint ekkor még mindig volt esély arra, hogy a

⁴⁷ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 9–10.

⁴⁸ Az attribúciót Pólya levele teszi lehetségessé, amelyben sürgeti, hogy küldjék vissza „Evangelium” jeligéjű pályaművét. TtREK R 2811/42, 395. Pólya Sándor levele a debreceni egyetem rektori hivatalának, 1938. június 15.

⁴⁹ FERKAI András, [302] III. Kossuth Lajos üdülőpart 59. = FERKAI András, *Buda építésze a két világháború között: Művészeti emlékek*, Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1995, 167. Sajtóhír: *Felavatták a nyomdászok csillaghegyi otthonát*, Budapesti Hírlap, 1935. június 22., 9. Épületfotók: Tér és Forma, 1935/11, 319.

⁵⁰ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 7–8.

⁵¹ TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének részletes jegyzőkönyve, 1938. április 12., 2–3.

⁵² TtREK R 2811/42, 395. Szöllősy Aurél írásban benyújtott szavazata és indoklása, 1938. április 9.

„Puritán”-t is megvegyék, de a püspök elnöki szavazatával végül úgy döntöttek, hogy nem élnek egy hetedik terv megvásárlásának hirtelen felmerült lehetőségével.⁵³

*Gyöngyöshalászi Takách Béla*⁵⁴

Így a Kálvin profiljával díszített és a „Puritán” jeligéjű borítékok közül csak az elsőt bontották fel, a kihúzott kártyán pedig Gyöngyöshalászi Takách Béla neve szerepelt.⁵⁵ A „Puritán” feliratú tervlapokat tehát végül nem vették és nem is őrizték meg, azok az alkotójukkal együtt ismeretlenek maradtak. A két pályázatnak egyedül a bírálatait lehet összevetni. Ezekből kiderül, hogy a „Puritán” építész a szószerk köré csoportosította a gyülekezet padsorait, tehát centrális alaprajzot koncipiált. Érthető módon több dicséretet kapott, mint Takách Béla nyújtott templomtérrel számoló elképzelése, amelyet ráadásul az ifjúsági egyesületek számára kijelölt díszülések olyan módon szegélyeztek, mintha apró kápolnákként sorakoztak volna egy katolikus templom hosszházának szélén. A bírálat a „Kálvin” jeligéjű alaprajzoknak az általános vonásai mellett még több részletét is kifogásolta, tehát Takách tervét biztosan nem a tömeg- és térformálás tekintetében tartották jobbnak a „Puritán”-nál. Mivel tudunk arról, hogy a két pályaműről külön szavazott a bizottság, ezért azt biztosra vehetjük, hogy az utolsó ülésnapon, április 12-én, Szöllősy írott véleményének ismeretében már nívósabbnak vélték Takách homlokzatát. Az április 1-jére és 11-re keltezett bírálati jegyzőkönyvbe viszont egyaránt felemás értékelések kerültek: „A homlokzat (renaissance) és önmagában véve megállná a helyét, csak kár, hogy erősen emlékeztet a debreceni Nagytemplomra, azonban kisebb méreténél fogva az egyetemi központi épület nagy tömege mellett nem érvényesülhet.” – olvasható a „Puritán”-ról.⁵⁶ Takách Béla három variánst nyújtott be: két neobarokk homlokzatot, illetve egy historizáló, a bírálatban „magyarosként” jellemzett tervet, amelyet valóban díszít tulipán- és kopjafamotívum, de ezek nem adnak átütően nemzeti jelleget a neoromán, -reneszánsz és -barokk jegyekkel szintén tagolt templomhomlokzatnak.⁵⁷

⁵³ TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének részletes jegyzőkönyve, 1938. április 12., 3.

⁵⁴ TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 1–9. tervlap.

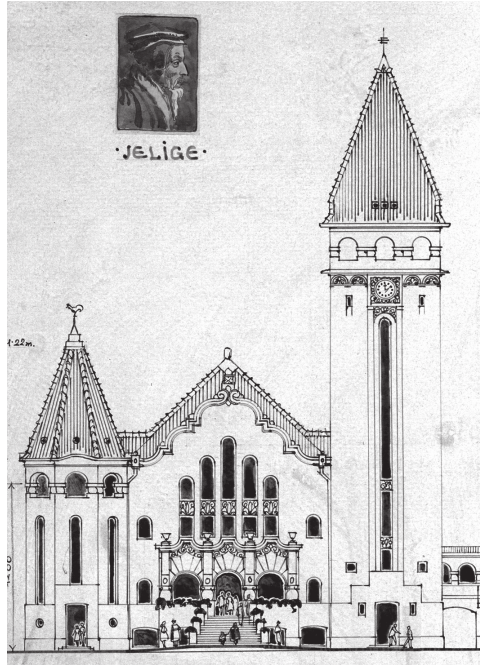
⁵⁵ A történethez hozzátartozik, hogy Takách Béla biztosra ment, hiszen – mint fentebb említettem, Tóth Kálmánhoz hasonlóan – felírta a nevét és a címét arra a nagyobb borítékra, amelyben a teljes pályamunkát postára adta. TtREL I.99.g.113. Kimutatás a tervpályázatra beérkezett küldeményekről, 1938. március 30–31.

⁵⁶ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 12.

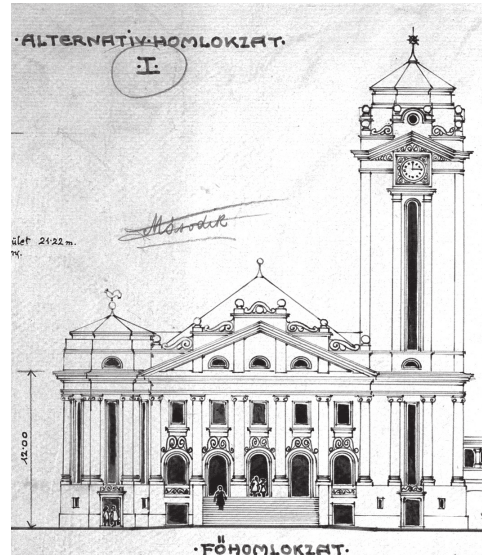
⁵⁷ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 2.

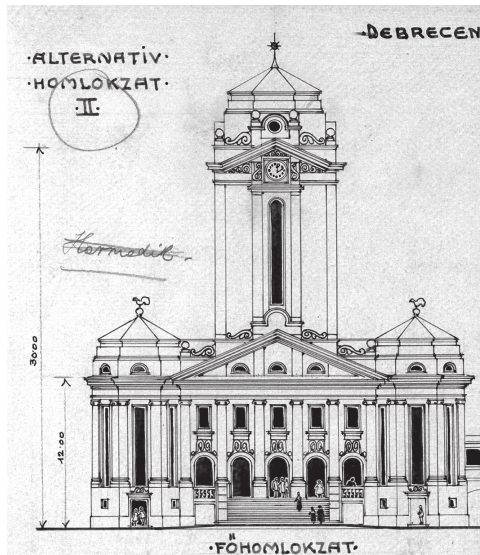
GYÖNGYÖSHALÁSZI TAKÁCH BÉLA PÁLYAMUNKÁJA

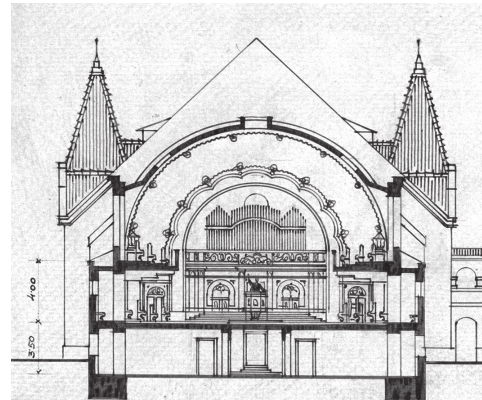
1. kép: Első számú homlokzatterv
Forrás: TtREK R 8416, 4. tervlap

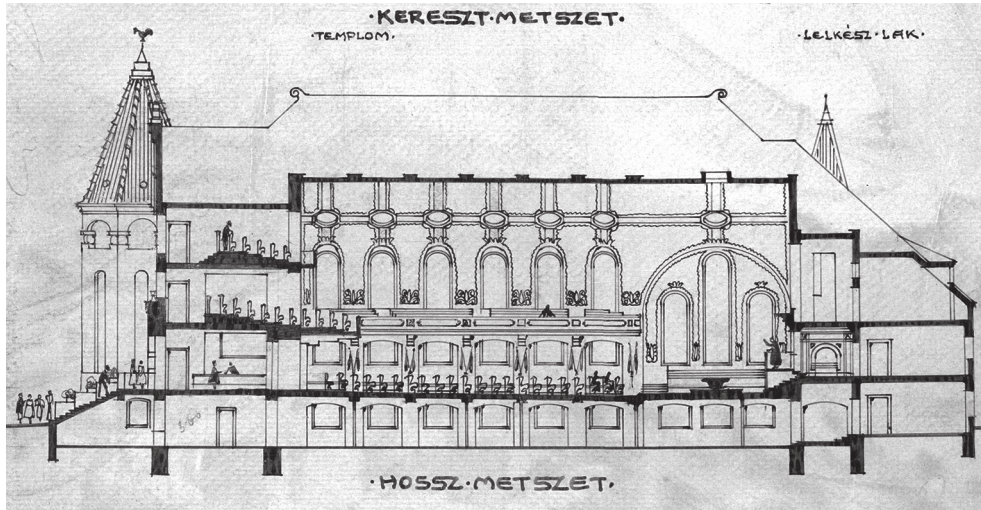
2. kép: Első homlokzatalternatíva
Forrás: TtREK R 8416, 5. tervlap

3. kép: Második homlokzatalternatíva
Forrás: TtREK R 8416, 5. tervlap

4. kép: Keresztmetszet
Forrás: TtREK R 8416, 3. tervlap

5. kép: Hosszmetszet

Forrás: TtREK R 8416, 3. tervlap

A bizottság – és mindenekelőtt a református egyház vezetőinek – stíluspreferenciáival kapcsolatban tehát arra következtethetünk, hogy míg a Kollégium klasszicista homlokzatát igazodási pontként szabták meg a pályázók számára, addig az ugyanúgy a klasszicizmushoz sorolható, ráadásul úgyszintén Péchy Mihály műveként számon tartott Nagytemplom megidézését nem tartották szerencsésnek. Az ellentmondás legértelmesebbnek tűnő feloldási lehetősége, hogy a megbízók a Kollégiumból sarjadó egyetem templomát akarták felépíteni, és nem egy második Nagytemplomot. Legalább ennyire különös azonban az is, hogy a „Puritán” reneszánsznak nevezett – valószínűleg inkább historizáló-klasszicizáló, de semmiképpen sem neobarokk – homlokzatánál, illetve Takách mértéktartóbb, magyaros jegyekkel is díszített variánsánál a református grémium jobbnak talált egy kimondottan neobarokk tervet. Mielőtt továbblépnék, elismerem, hogy talán a fenti következtetésekkel is túlinterpretáltam a forrásokat, hiszen Takách Béla pályaművét kis híján meg sem vették. Szinte elképzelhetetlen, hogy a református egyház az egyik legrepresentatívabb Horthy-kori építkezésének stílusaként a neobarokkot választotta volna, hiszen ez nemcsak a művelődéstörténeti hagyományaival lett volna nehezen összeegyeztethető, hanem a korszak egészét tekintve példátlan lett volna, ha eltekintünk az egyetlen számottevő ellenpéldától, Ray Rezső Vilmos barokk városképbe illesztett, 1930-ban felavatott egri református templomától.⁵⁸

⁵⁸ A reformátusok neobarokktól való idegenkedése a korszak építészeti áttekintésében is feljegyzésre került: PAMER, *i. m.*, 144–145. Az egri templomról röviden: F. DÓCZI Erika, *Ray Rezső Vilmos (1876–1938): A korai vasbetonépítés meghatározó alakja = Építőművészek Ybl és Lechner korában*, szerk. ROZSNYAI József, Bp., TERC, 2015, 405.

Takách életműve szempontjából az egyetemi templomhoz készített terve elsősorban azért lényeges, mert a kutatás és az emlékezetét ápoló család is úgy tudta, hogy az építész 1929-ben felhagyott a tervezéssel.⁵⁹ A mozaikosan ismert adatokból jobbra egy külön pályája rajzolódik ki. Ezt a benyomást erősíti, hogy Takách a Műegyetem elvégzése után New Yorkban próbált szerencsét, ahol Alfons Mucha iskolájában tanult festeni, majd 1909-es hazatérése után párhuzamosan alkotott építészként és akvarellistaként, hogy aztán Budapest ostromában elpusztuljanak az otthon őrzött művei. Megmaradt architekturális munkái között is a festői tömegalakítású villák, nyaralók, illetve a csak elképzelt, kivitelig nem jutó házak távlati képeit ábrázoló vízfestmények uralkodnak.⁶⁰ A debreceni egyetemi templom pályázatára készített munkája arra int, hogy a kutatásnak több figyelmet kell szánnia Takách Béla szakrális építészeti alkotásaira is.⁶¹

Három 1938-as homlokzatvariánsáról biztonsággal kijelenthető, hogy Takách egy régi tervének, az 1914-ben a mezőberényi evangélikus templom pályázatára benyújtott elképzelésének továbbgondolásai. A mezőberényi terven úgyszintén háromszög profilú tetőidomot és oromzatot fog közre egy négyzetes alaprajzú magas, illetve egy centrális és tömzsi torony. A debreceni tervek közül az első (a „magyaros”) és a második (tehát az első barokk alternatíva) tömegkompozícióját tekintve a mezőberényi homlokzat tengelyesen tükrözött mása. Feltűnő módon az 1938-as pályamunkából nem az építész által előre sorolt tervváltozatban, hanem a két neobarokk megoldásban fedezhetők fel a Kollégium építészeti reminiscenciái. A homlokzat központi része – némi jóakarattal, a timpanonra, az oszlopokkal tagolt öt tengelyre és a nyílásáródásokra, különösen a félkörablakokra összpontosítva – interpretálható úgy, mint a Kollégium szélső, bejárati rizalitjainak szabad idézete.

Gyöngyöshalászi Takách Béla pályaműve – mindhárom változat – elkülönül a többi díjazott vagy megvásárolt terv körétől abban a tekintetben, hogy historizáló épületkompozíciókat ajánlott a nagyerdei kampusz sarkára. Jutalmazott versenytársai viszont a modern architektúra felfogása szerint hasábokból szerkesztették terveik tömegét. Terveik – Borsosé kivételével – abban is megegyeztek, hogy egy-egy, a

⁵⁹ SKUBLICS Mária, *Gyöngyöshalászi Takách Béla (1874–1947): Egy akvarellista építész, aki megjárta Amerikát = Építőművészek a historizmustól a modernizmusig*, szerk. ROZSNYAI József, Bp., TERC, 2018, 245.

⁶⁰ GERLE János, KOVÁCS Attila, MAKOVECZ Imre, *A századforduló magyar építészete*, Bp., Szépirodalmi, 1990, 188. SKUBLICS, *i. m.*, 228–251.

⁶¹ A Munkácson, református családba született (*Keresztény magyar közéleti almanach*, Bp., Pátria, 1940, II. köt., 1055.) építésztlő két templomterv volt ismert a szóban forgó pályázati anyag felbukkanása előtt: indult a főszövegben is említett mezőberényi evangélikus, illetve a Rezső téri Ferenc József-emléktemplom pályázatán. (Az utóbbin Tornallyay Zoltánnal közösen III. díjat nyertek; a tervet közli: *Magyar Építőművészet*, 1914/3, 7.) Az egyetemi templom pályázatának forrásai között pedig egy újabb debreceni templomterv nyomára bukkantam: maga Takách említette a tervezési irányelvekért folyamodó levelében, hogy annak idején sikertelenül pályázott az Árpád téri református templom tervezésére. (TtREK R 2811/42, 395. Takách Béla levele Csikesz Sándornak, 1938. február 15.) Az Árpád téri pályaművel 14-re egészült ki azoknak a terveknek a száma, amelyeket Takách 1910 és 1912 között – tehát mindössze legfeljebb három év alatt – Debrecenbe tervezett (SKUBLICS, *i. m.*, 251.), miközben a városban egyetlen megvalósult tervéről sem tudnak.

Klinikatelep felé megnyújtott hasábépületet irányoztak elő templomtestként; az alsóföldszinten pedig egy középen futó folyosóra (vagy gyülekezeti teremre) fűzték fel a kiírásban megszabott csoporttermeket. Szerkezeti szempontok alapján nehezen lehetett volna tehát rangsorolni az elképzeléseket, de lehetséges, hogy ez fel sem tűnt a bírálóbizottságnak, amely végül különböző tradíciókra utaló részletekkel tagolt, egészen változatos pályaműveket teríthetett ki az egyetemi könyvtár nagyolvasótermének asztalaira. (A hivatkozott tervrajzok a tanulmány végén található Függelékben láthatóak. Lásd a 21–32. képeket.)

*Homoródalmási Gothárd Zsigmond*⁶²

„Cyklamen” jeligéjű tervének megvásárlásáról nem volt vita a zsűritagok között. Tervezője öntudatos erdélyi unitárius család tagja.⁶³ A székelyföldi eredetükre a nemesi előnevükkel is utaló Gothárdok a kalotaszegi Sztánán – Kós Károly választott falujában – voltak birtokosok; a tervező apja, idősebb Gothárd Zsigmond a kultuszminisztérium helyettes államtitkáráként vonult nyugdíjba, és 1919 után tíz évig a budapesti unitárius egyházközség gondnoka volt.⁶⁴ Ifjabb Gothárd Zsigmond viszonylag kevés ismert munkája között található a ferencvárosi unitáriusoknak a „vallás puritán szellemének megfelelő, keresetlen, székely motívumokkal ékesített” kápolnája (1928),⁶⁵ illetve az angyalföldi református templom és parókia (terv: 1927, épült: 1928).⁶⁶ Tervezőtársa mindkét esetben az a Padányi Gulyás Jenő volt, aki nem volt járatlan református körökben, és aki főként a nemzeti építészeti törekvések egyre szélsőségebb támogatójaként lett ismert a szakmai közélet határain túl is.⁶⁷ A nemzetpolitika Homoródalmási Gothárdnak szintén a szívügye volt. A háború alatt megjelent cikkeiben a visszacsatolt észak-erdélyi középületekkel foglalkozott. A Magyar Mérnök- és Építészegylet 1941-ben alapított, reprezentatív folyóiratának első, erdélyi tematikájú lapszámának élén a román nemzeti stílusú templomépítési kampány volumenét Gothárd fotóival és előadásából vett idézettel érzékeltették: „Majd minden városban és különösen Székelyföldön minden nagyobb faluban a magyar nép pénzéből, verejtékével építették fel a görög keleti államvallás templomait, lehetőség szerint úgy, hogy méreteivel, elhelyezésével a már meglévő régi templomokat felülmúlják. Ezek

⁶² TTREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 30–37. tervlap.

⁶³ KEMPELEN Béla, *Magyar nemes családok*, Bp., Grill Károly, 1912, IV, 342–343.

⁶⁴ Sz. I. S. [SZENT-IVÁNYI Sándor], *Dr. Gothárd Zsigmond* [nekrológ], Unitárius Értesítő, 1942. november, 83–84.

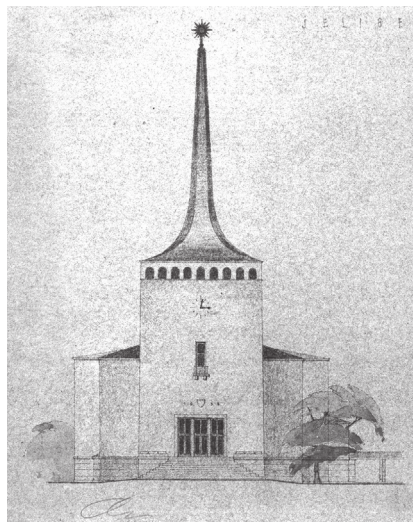
⁶⁵ B. E., *Az unitárius Missióház kápolnája*, Tér és Forma, 1929/3, 99–101; MÉHES Emil, MÉHES György, *Az unitárius misszió-egyház kápolna-építése*, A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1930/5–6, 56.

⁶⁶ FERKAI András, [333] XIII. *Frangepán utca 43. = Pest építészete, i. m.*, 339.

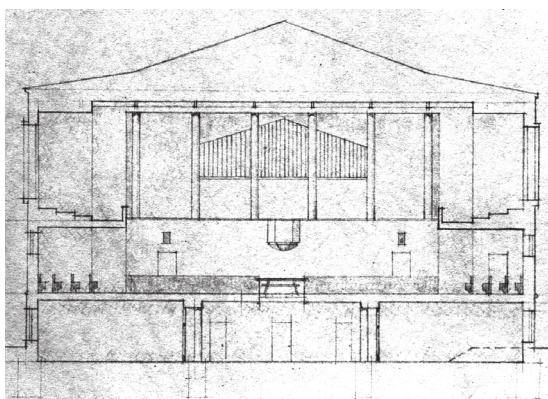
⁶⁷ PADÁNYI GULYÁS Jenő, *Az építő egyház, azaz egyházi építkezéseknél hasznos tudnivalók*, Bp., Országos Református Nőszövetség, 1944. A szerző a kötet elején a Dunamelléki Református Egyházkerület építési tanácsadójaként mutatkozik be olvasójának.

a templomok mindenkor bizánci, pravoszláv jelleggel, magas hagymaformájú kupolákkal, toronysisakokkal épültek.”⁶⁸

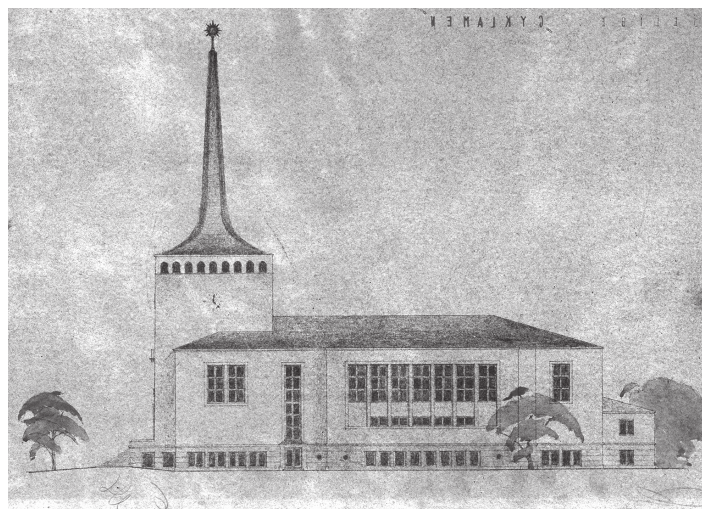
HOMORÓDALMÁSI GOTHÁRD ZSIGMOND PÁLYAMUNKÁJA

6. kép: Főhomlokzat
Forrás: TtREK R 8416, 31. tervlap

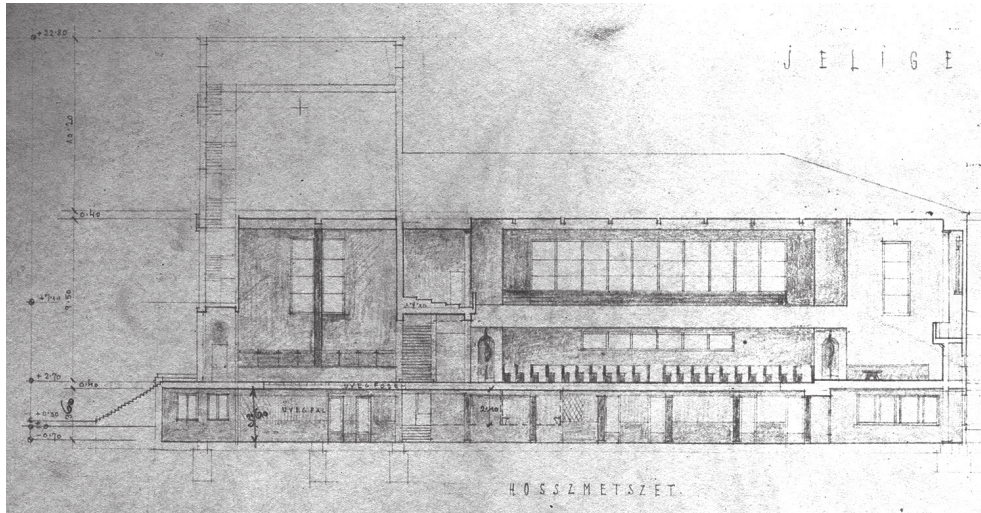
7. kép: Keresztmetszet
Forrás: TtREK R 8416, 32. tervlap

8. kép: Keleti oldalhomlokzat Forrás: TtREK R 8416, 33. tervlap

⁶⁸ Gothárd előadását idézi: KESZELI Kálmán, *Metamorphosis Transilvaniae*, Építészet, 1941/1, 6.

9. kép: Hosszmetszet

Forrás: TtREK R 8416, 32. tervlap

A torony Gothárd debreceni templomtervének is nemzeti szimbolikájú kulcseleme. Pályamunkája máskülönben a funkcionalizmusig csupasztított kubusépítéssel. A templom hosszú, alig tagolt téglatestébe metsződik bele álló hasábként a széles bejáratú torony. A templom főhomlokzatát és hátsó, Klinikatelep felőli falait kevesebb nyílás töri meg, mint egy kora középkori falusi templomét; az istentiszteleti hely minden fényt oldalról nyert volna. Ezeket a tömböket, az oldalról üzemre emlékeztető, bejárata felől és hátulról monolitikusnak ható homlokzatokat koronázza a valószerűtlenül keskenyedő, tűhegyes toronysisak. Első pillantásra inkább tűnik a torony csúcsán álló csillag üstökös csóvjának, mint tetőidomnak; de ha gondolatban kiegészítjük a sisak sarkait négy fiatoronnyal, akkor világossá válik, hogy Gothárd a tervezőasztalnál a jellegzetes kalotaszegi fiatoronysisakok továbbgondolásával kísérletezett. Így, toronykörüljáróként, értelmet nyer a felfalazás tetejét fogazásszerűen áttörő ablaksor is. Hogy vajon Gothárd ötlete volt-e a magyar népi építőtradíció egyik legsajátosabb megoldásaként számon tartott tetőformának a modernizálása a fiatornyok feláldozása árán, azt a további kutatásnak kell kiderítenie. Mindenesetre az említett, Padányi Gulyással közösen tervezett angyalföldi református templom eredeti sisakidoma szintén hirtelen karcsúsodva szökött az ég felé.⁶⁹ Míg Lehoczky György egy nem sokkal későbbre datálható, református templom számára készített ideáltervének tornya harangszóalásig hasonlít Gothárd 1938-as debreceni pályaművére.⁷⁰ Ez

⁶⁹ FERKAI András, [333] XIII. *Frangepán utca 43. = Pest építészete, i. m., 339.*

⁷⁰ Ráadásul Lehoczky ideáltervének reprodukciója Gothárd cikkét illusztrálta: HOMORÓDALMASI GOTHÁRD Zsigmond, *Községi középületek építése Erdélyben, Építészet, 1942/2, 64.*

utóbbi a bírálóbizottság szűkszavúan méltatta: „Homlokzata ügyes, művészi érzékkel megalkotott terv, kár, hogy a környezetbe nem illeszthető.”⁷¹

Exkurzus:

modernizmus és egyházi építészeti Magyarországon a két világháború között

Majdnem szóról szóra ez olvasható a bírálati jegyzőkönyvben Károlyi Antal „D. X.” jelű, úgyszintén megvásárolt tervének homlokzatáról, amellyel kapcsolatban viszont azt is megjegyzik, hogy „modern”.⁷² Károlyi Antal elképzelése valóban könnyen beilleszthető a magyarországi modern szakrális építészeti korai példáinak sorába. Mint ahogy azt a kortársak már észrevették, és a korszak kutatói is számon tartják,⁷³ a katolikus egyház a protestánsoknál hamarabb nyitott a kubusos tömegformálás és a tisztárajzú építészeti estetika felé. A tétélesen modern templomépítészeti meghonosítása érdekében Árkay Aladár és fia, Bertalan, illetve a katolikus klérusbeli pártfogóik tették a legtöbbet. Az átmenetet megtettesítő mű Árkay Aladár győr-gyárvárosi római katolikus temploma. Az építész kiemelkedő alkotását, a Városligeti fasori református templomot (1911–1913) gondolta tovább, ugyanakkor paradigmatorést előlegezett meg azzal, hogy a tradicionális kváderfalazatot betonnal házasította, a történeti formákat pedig absztrahálta (1928–1929).⁷⁴ A budapest-városmajori plébániatemplom, apa és fia közös munkája, már egy merő beton-üveg épület, melynek tömege tisztán elemi geometrikus testekre tagolódik. A templom véglegesnek nevezhető terve legkésőbb 1931-ben elkészült, 1933-ban szentelték fel, harangtornyát 1935–1936 során emelték.⁷⁵

A városmajori templom építéstörténetének évei egybeesnek azzal az időszakkal, amely alatt a modern építészeti estetika a hagyományokkal egyenjogúvá vált a magyarországi egyházművészetben, vagyis abban a mikrokozmoszban, amelynek – ne feledjük! – a templom- és múzeumépítésre készülő Csikesz Sándor tevékeny alakja volt. 1932-ben fejezték be a balatonboglári plébánia-,⁷⁶ 1934-ben a pasaréti ferences

⁷¹ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 8.

⁷² TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 6.

⁷³ CSABAI István, *A magyar protestáns egyházművészet*, Protestáns Szemle, 1939/5, 252; PAMER, *i. m.*, 158. Ferkai András ugyan a modern elfogadása szempontjából nem veti össze expliciten a katolikus és református templomépítészeti, de hogy a katolikus körökben korábban nyitottak az új tendenciák felé, az az ő olvasója számára is hamar világossá válik: FERKAI, *Építészeti a két világháború között*, *i. m.*, 292–295. Ehhez hasonló kép rajzolódik ki a nyolcvanas években megjelent, az egyházi megbízások tekintetében inkább csak historiográfiai értékkel bíró nagyszűkebb körű: TÓTH Antal, *A művészet támogatásának formái = A magyar művészet, 1919–1945*, szerk. KONTHA Sándor, Bp., Akadémiai, 1985, I, 109–110.

⁷⁴ BENÁRD Aurél, *Árkay Aladár sokszínű építészete = Árkay: Egy magyar építész- és művészdinasztia*, szerk. CSÁKI Tamás, Bp., Holnap, 2020, 127–131.

⁷⁵ CSÁKI Tamás, *Árkay Bertalan építészete, 1925–1945 = Árkay*, *i. m.*, 181–189.

⁷⁶ Kotsis Iván: római katolikus tp., Balatonboglár, 1931–1932. FERKAI, *Építészeti a két világháború között*, *i. m.*, 292.

templom építését,⁷⁷ miközben – szintén 1934-ben – templomot avattak a nagykanizsai reformátusok,⁷⁸ és 1935-ben a szentistvánvárosi (mai nevén Pozsonyi úti) református egyházközség is kiírta a pályázatot új hajléka megtervezésére. A Hálaadás temploma – melynek jellegzetes sziluettjét mindenki látta, aki átkelt egyszer a Margit hídon – 1940 adventjére készült el, de 1937-ben már istentiszteletre gyűltek itt össze.⁷⁹ A felsorolt épületek tömegkompozíciója egyívású: magjukat a hasábként húzódó templomtest jelenti, mellette pedig szabadon (vagy a templomtest sarkán, de abból látványosan kiízesülve) magasodik az ezeknek a templomoknak a közös jellegét adó campanile (campanileszerű harangtorony), amely négyzetes alaprajzú, monolitikusnak ható hasábtörzsből és egy légies toronysisakból áll.

A modern építészet recepciója felől nézve lényegbe vágó különbség azonban, hogy a szóban forgó katolikus templomok építészeivel szemben a reformátusok tervezői nem szakítottak teljesen a tradicionális anyaghasználattal és formakészlettel. A nagykanizsai templomot kváderlábazatra emelték, és párkányait vékony palmettaszalaggal pártázták; a Hálaadás temploma pedig bármennyire is modern épület, mégiscsak egy hatalmas portikusszal, kvázi antik templomként fordul a Duna felé. Ebben a közegben nem meglepő, hogy az első, aggály nélkül modernnek nevezhető református templomokat szórványgyülekezetek emelték Csongrádon és Kunszentmártonban. Mindkét egyházközség ugyanazt a szentesi városi főmérnök, Antal G. Endre által 1935-ben rajzolt tervet adaptálta a kijelölt építkezési telekre.⁸⁰ Nehéz megítélni, hogy gyakorolható-e bármilyen hatást ez a két (iker)építmény az egyházművészetre, vagy csupán azt bizonyítják, hogy 1935–1937 körül nem volt lehetetlen modern és egyszersmind református templomot emelni. A csongrádi és kunszentmártoni templomokat azonban csak néhány év választja el annak a két reprezentatív fővárosi istentiszteleti helynek a felavatásától, amelyek nem hagynak kétséget afelől, hogy a harmincas évek végére a legnépesebb magyar protestáns egyház is nyitottá vált a modern építészeti észjárásra. A Szabadság téri Hazatérés temploma (1938), illetve a Vas utcai protestáns helyőrségi templom (1944 előtt) invenciózus módon zárt soros beépítésű házakban és – különösen az utóbbi – letisztult enteriőrrel kerültek kialakításra.⁸¹ E kettő istentiszteleti helyel

⁷⁷ Id. Rimanóczy Gyula: ferences tp. és kolostor, Pasarét, Budapest, 1931–1934. RIMANÓCZY Jenő, FERKAI András, *A Rimanóczy építészdinasztia története (II. rész): Idősebb Rimanóczy Gyula, Építés – Építészettudomány*, 2018/1–2, 9–10.

⁷⁸ Vécsey Barnabás: református templom., Nagykanizsa, 1934 előtt. VÉCSEY Barnabás, *Műleírás a nagykanizsai református templomról*, Dunántúli Protestáns Lap, 1934. június 17., 100–101.

⁷⁹ Tóth Imre és Halász Jenő: „Hálaadás” református tp., Szentistvánváros, Budapest, terv: 1936, épült: 1936–1940. FERKAI András, [416] XIII. Pozsonyi út 58. = *Pest építésze, i. m.*, 385–386. Vö.: Id. REVICZKY Béla, *Hálaadás. A Pozsonyi Úti Református Egyházközség története, 1921–2001*, Bp., Pozsonyi Úti Református Egyházközség, 2001.

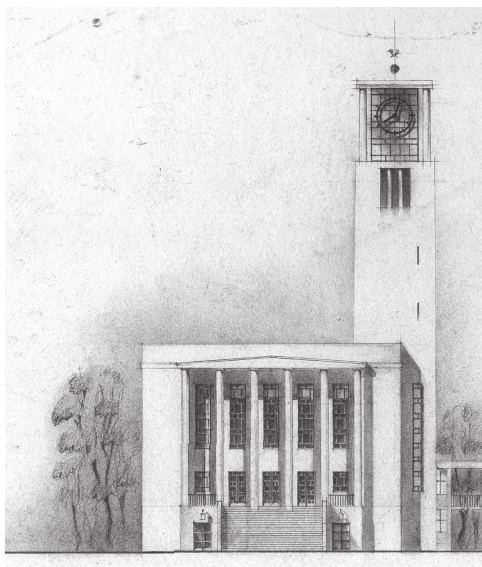
⁸⁰ Antal G. Endre: református tp., Csongrád, terv: 1934, épült: 1935–1936, avatás: 1937. Antal G. Endre: református tp., Kunszentmárton, terv: 1934. Lásd [BRUNNER Attila], *Csongrádi református templom* <https://www.csongradertektar.hu/csongradi-reformatus-templom> (Letöltés ideje: 2021. február 11.)

⁸¹ Dabasi Halász Jenő és Győry Sándor: „Hazatérés” református tp., Budapest, 1938–1940. FERKAI András, [54] V. Szabadság tér 2. = *Pest építésze, i. m.*, 121–122. A másik budapesti, Vas utcai bérház-templom

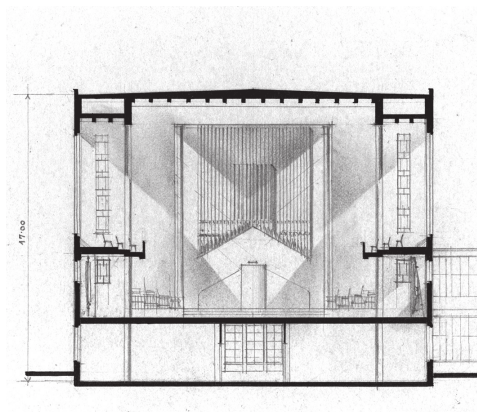
kapcsolatban azonban már nem a modernséget, hanem a templomszerűséget lehet firtatni, hiszen lakó- és irodaházak alsó szintjein, voltaképpen funkcionalista homlokzatok mögött voltak felkereshetők.

*Károlyi Antal*⁸²

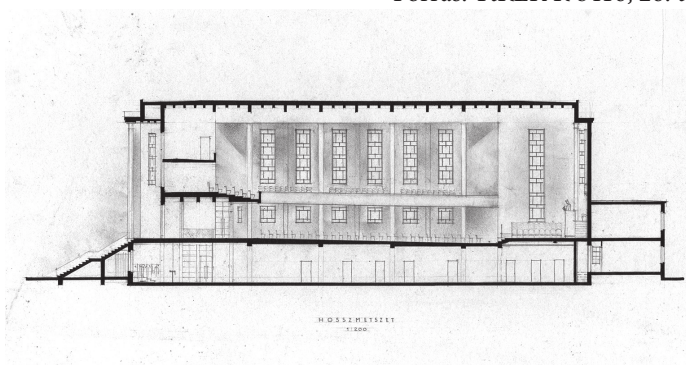
KÁROLYI ANTAL PÁLYAMUNKÁJA

10. kép: Főhomlokzat
Forrás: TtREK R 8416, 25. tervlap

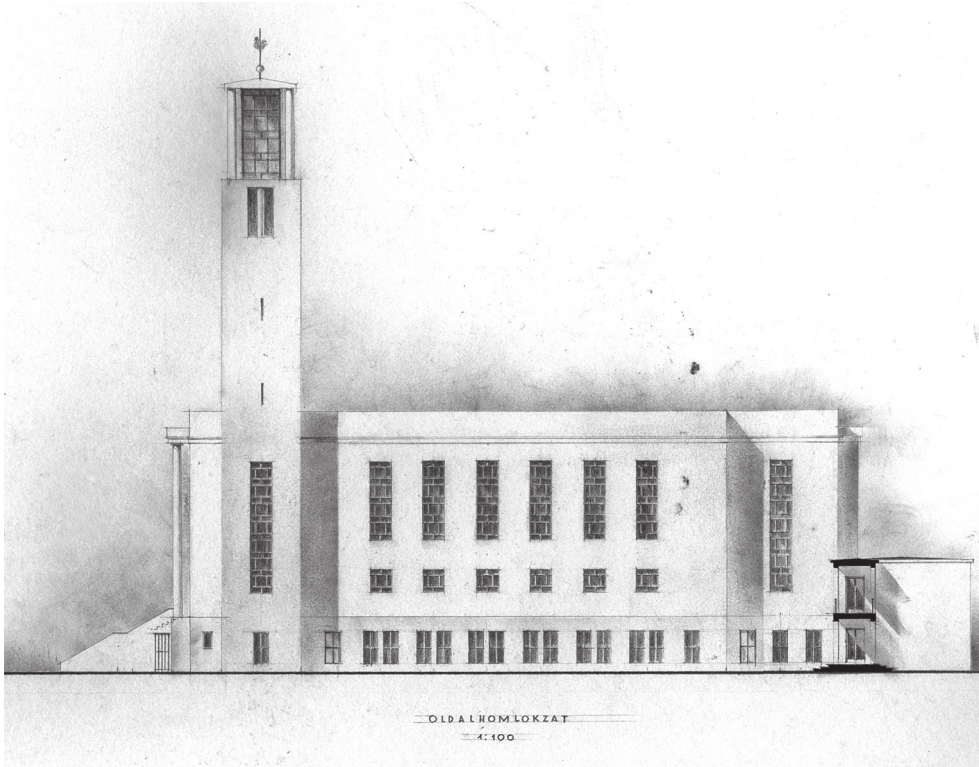
11. kép: Keresztmetszet
Forrás: TtREK R 8416, 26. tervlap

12. kép: Hosszmetszet Forrás: TtREK R 8416, 26. tervlap

lomhoz lásd a 45. jegyzetet. A korszak református egyházi építkezéseit és az azoknak jelleget adó bérház-templomokat elhelyezi a kontextusban: FERKAI, *Építészet a két világháború között*, i. m., 294–295; PAMER, i. m., 158.

⁸² TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 23–29. tervlap.

13. kép: Keleti oldalhomlokzat
 Forrás: TtREK R 8416, 27. tervlap

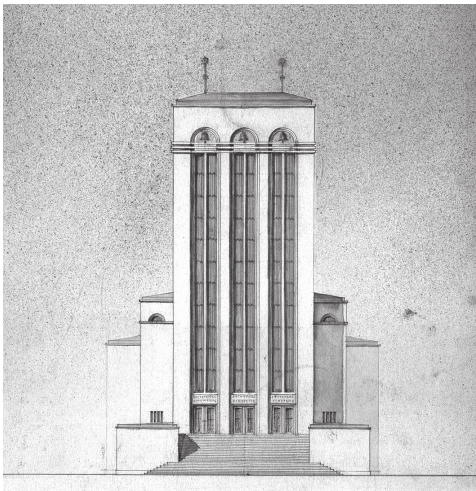
Az a terv tehát, amelyet a római katolikus Károlyi Antal nyújtott be az 1938-as debreceni pályázatra, tökéletesen illeszkedik a Horthy-kor modern szakrális emlékeinek sorába. A portikusz nélkül egy fekvő és egy álló fehér hasáb – lapostetős templomtest és a belemetsződő harangtorony – egyszerű kettőse lenne, amelynek tárgyilagosságán csak a toronysisakként elképzelt, óraszerkezetet befogadó üvegkalicka old némileg. Ha egy ilyen terv került volna kivitelre, akkor a debreceni egyetemi református templomként a városmajori és a pasaréti katolikus templom új variánsa épült volna meg. Kétségtelen, hogy Károlyi a téglány alakú homlokzat elé a Kollégium megidézésének céljából koncipiált oszlopcsarnokot, valószínűsíthető ugyanakkor, hogy az épülőfélben lévő Hálaadás temploma ösztönözte abban a döntésében, hogy ezzel a homlokzat méretű gesztussal utaljon a jubiláló iskolára. Feltételezhető az is, hogy ha a tervezési irányelvek nem követelik meg ezt a gesztust, akkor Károlyi valóban egy szikár kubustemplom elképzelését küldi el Debrecenbe, már csak azért is, mert az építész mindössze két évvel később a budapesti Istvánmezei úti református templom pályázatára az egyetemi templom tervének finomhangolt, vagyis az elemi geometriáig redukált változatát nyújtotta be, portikusz és minden más történeti részlet nélkül.⁸³

⁸³ A pályaművet az építész családja őrzi.

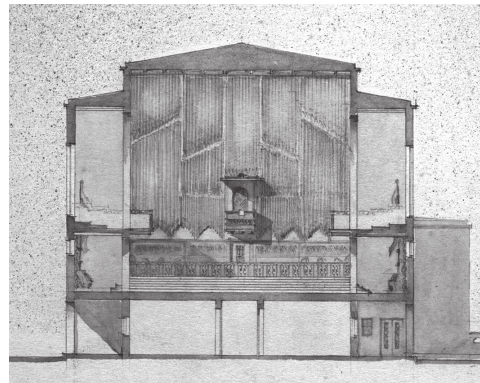

*Réthy László*⁸⁴

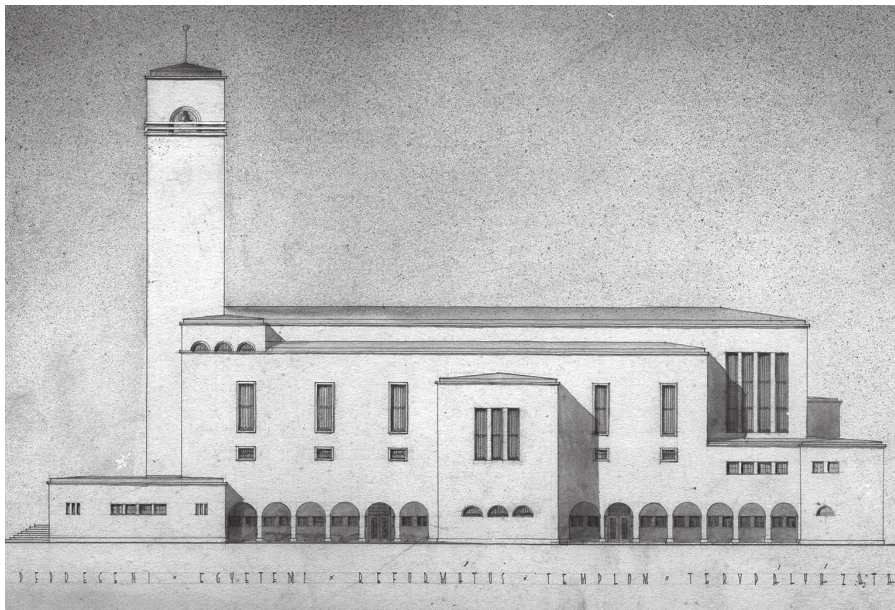
RÉTHY LÁSZLÓ PÁLYAMUNKÁJA

14. kép: Főhomlokzat
Forrás: TtREK R 8416, 39. tervlap

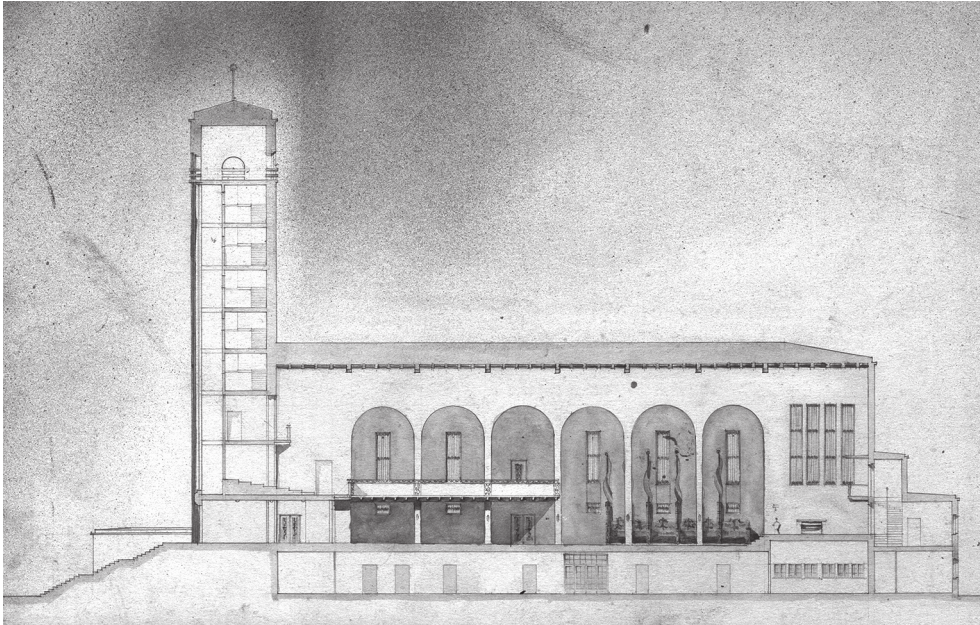

15. kép: Keresztmetszet
Forrás: TtREK R 8416, 45. tervlap

16. kép: Keleti oldalhomlokzat Forrás: TtREK R 8416, 40. tervlap

⁸⁴ TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 38–46. tervlap

17. kép: Hosszmetszet

Forrás: TtREK R 8416, 42. tervlap

„Kántus” jellegű, III. díjjal és ezer pengővel jutalmazott pályatervét nem sok választja el a teljes, tisztán mértani fogalmakkal leírható tárgyilagosságtól. Tömegalakítását tekintve az elképzelés a hosszú templomtesthasáb és az elé állított széles bejárati torony kettőse, amelyek mellé az építész kisebb kubusokat sorolt, például a karzat lépcsőházait. Réthy szinte észrevehetetlenül szervesített történeti formákat a tömszerű épületté. Egyrészt az oldalhomlokzatok földszintjét – a zsűri által is megdicsért – félköríves árkádsorral nyitotta meg. Így az egyetemi templom a központi épület és a körút felé egy kortárs olasz egyházi épületként mutatkozott volna; a novecentóval vonható párhuzamot erősíti, hogy oldalról a bejárati torony négyzetes alaprajzú, sudár campanilének tűnik. Másrészt ahogy Gothárd, úgy Réthy is csonka idézetet alkalmazott, és mintha egy gótikus katedrális hatalmas ablakát ollózta volna az egyetemi templom elé bejárati toronyként. Mivel ezt az idézetet rögtön el is kendőzte azzal a megoldással, hogy a párhuzamosan futó osztópálcák útját elszegte, mielőtt csúcsívben futhattak volna össze, és a szalagablakok ég felé törő útját a harangokat befogadó hármaskörrel kerekítette le, ezért a homlokzatrajz szemlélésében elmerülve úgy érezhetjük, mintha egyszerre látnánk egy középkori és egy sosemvolt templomot.

Ez a homlokzatmegoldás ismert volt a Horthy-kori Magyarországon. Hasonló, vertikálisan futó nyílásokkal tagolt, széles bejárati tornyot emeltek két fővárosi római

katolikus plébániatemplom, a remetekertvárosi és a felső-krisztinavárosi elé;⁸⁵ illetve Szontágh Pál már említett borsodnádasi evangélikus templomába is egy toronyfalon keresztül lehet belépni, viszont azon nem szalag-, hanem félköríves ablakok nyílnak. Réthy elképzelése alapján a magyar párhuzamok mellett olyan kortárs építészetre lehet asszociálni, mint Michael Kurz vagy Dominikus Böhm, kiknek az életművét az efféle időtlen, mégis középkort idéző esztétika határozza meg, és terveztek templomokat hasonlóan markáns toronyhomlokzatokkal.

Éppen ezért meglepő, hogy a pályázatban érintett építészek közül róla tudunk a legkevesebbet. A jegyzőkönyv tanúsága szerint a Réthy László jeligés borítékjában talált névjegyben egy budapesti cím, a Fiumei út 19. szám szerepelt.⁸⁶ Itt az Országos Társadalombiztosító Intézet székháza áll, vagyis az építész a munkahelye címét adta meg. Április végén már egy pestszenterzsébeti címről érdeklődik Csikesznél a tiszteletdíjáról.⁸⁷ Alighanem valóban szüksége volt pénzre, mert augusztusban egy bizonyos Réthy László építész mérnök házasságot kötött a pestszenterzsébeti plébániatemplomban.⁸⁸ A „Kántus” szerzője ugyanakkor megegyezhet az azonos nevű építész mérnökkel, aki 1937-ben részt vett a győri Révai Miklós Gimnázium tízéves osztálytalálkozóján;⁸⁹ és ezt a feltételezést az is erősíti, hogy a „Kántus” jeligéjű pályamunkát Győrből adta fel egy bizonyos ifj. Schneider Sándor, aki az év folyamán építőmesteri vizsgát tett.⁹⁰ Mindenesetre Réthy számára nem volt ismeretlen Debrecen sem. Mint a Csikesznek írt, említett leveléből kiderül, húsvét vasárnapján – az eredményhirdetést követő hétvégén – a városban járt, és személyesen beszélt „a tanácsjegyző úrral” a tiszteletdíjáról.⁹¹ Talán a fiatalember számára jelentős összeget jelentett ezer pengő, és hajlandó volt a húsvétvasárnapot is a vonaton tölteni annak érdekében, hogy az istentisztelet után leszólihatta az elegánsan öltözött, egyházi méltóságnak tűnő urakat a Nagytemplom lépcsőjén. Persze rokona, más pártfogója is élhetett a városban, hiszen tájékozott volt a helytörténetben. Máskülönben nem talált volna ennyire frappáns jeligét, mint a „Kántus”, amellyel egyszerre utalhatott a jubiláló Kollégium leghosszabb múltra visszatekintő diákegyesületére, az egy híján kétszázéves kórusára, valamint az egyetemi ünnepélyek állandó közreműködőjére,

⁸⁵ Kismarty-Lechner Jenő: Szentlélek tp., Remetekertváros, Budapest, 1938–1943. FERKAI András, [199] II. *Máriaremetei út 28. = Buda építészete, i. m.*, 113–114. Fiala Ferenc és Lehoczky György: római katolikus tp., Felsőkrisztinaváros, Budapest, 1934. *A felsőkrisztinavárosi plébániatemplom alapkövetétele*, Magyarország, 1934. június 29., 15.; *A felsőkrisztinavárosi plébániatemplom alapkövetétele*, Magyarország, 1934. október 2. [sic], 10.

⁸⁶ TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének rövidített jegyzőkönyve, 1938. április 12.

⁸⁷ TtREK R 2811/42, 395. Réthy László levele Csikesz Sándornak, 1938. április 29.

⁸⁸ *Házasság*, Nemzeti Újság, 1938. szeptember 1., 9.

⁸⁹ A Győri M. Kir., Révai Miklós-Gimnázium [...] LXIV. Értesítője az 1936–37. iskolaévről, 18.

⁹⁰ TtREL I.99.g.113. Kimutatás a tervpályázatra beérkezett küldeményekről, 1938. március 30–31. A „Kántus” jeligéjű terv feladójának neve és címe: ifj. Schneider Sándor, Győr, Lehel utca 15. Ugyanez a név és cím szerepel a frissen bejegyzett építőmesterek listáján is: *Építőmesterek Lapja – A Munkaadó*, 1938. július 7., 4.

⁹¹ TtREK R 2811/42, 395. Réthy László levele Csikesz Sándornak, 1938. április 29.

tehát arra az énekkarra, amely rezidens együttesként szolgált volna a pályaműben felvázolt templomban.

*Dolhay Imre, Körmendy Nándor és Sajó István*⁹²

A pályázat előkerült, 46 tételes anyagában Borsos I. díjas, „Méliusz” jeligéjű munkájából kettő, a II. díjas „400 év” jeligéjűből pedig mindössze egy tervlap található. A pályázat eredményéről beszámoló rövid hírekben az állt, hogy a kétezzer pengővel járó II. díjat a budapesti Körmendy Nándor és a debreceni Dolhay Imre közös munkája nyerte el, az építéstörténettel kapcsolatban megőrzött dokumentumokból azonban kiderül, hogy valójában Sajó István is a tervezőtársuk volt. Sajó április 10-én küldött Maklár Károly püspöknek mint a bírálóbizottság vezetőjének egy szűkszavú levelet, amelyben közölte, hogy a tervezőtársai javára lemond a pályaművel kapcsolatos szerzői jogokról.⁹³ Április 12-én, a végső döntéshozatalra összegyűlt bírálóbizottság ülésének elején, Csikesz tájékoztatta a fejleményről az egybegyűlteket: „Sajó István debreceni építész ajánlott levélben kérte a bizottság elnökét, hogy amennyiben egy olyan jeligés levélke bontatnék fel, amelyen az ő neve is szerepel, az töröltessék ki; hogy csak a megmaradt nevek legyenek feltüntetve szerzőként.”⁹⁴ A jeligés kártya Sajó ceruzával áthúzott nevével – egyedülként a tizenegyből – megőrződött (a Csikesz-hagyaték egy másik paksamétájában, az orgonaépítéssel kapcsolatos papírok között). A szóba került „400 év” jeligéjű pályamunka személyesen került kézbesítésre az egyetemen a határidő napján, március 31-én,⁹⁵ Sajó pedig – érdemes megismételni – április 10-én, virágvasárnap, közvetlenül a bírálóbizottság másnapi nagy konzultációja, illetve az április 12-i eredményhirdetés előtt lépett vissza. Az építész a levélben nem árulta el az indokát, és Csikesz sem fűzött kommentárt a bejelentéshez. Nem zárható ki, hogy Sajó döntése összefüggésben állt a kodifikáció felé tartó első zsidótörvénnyel, amely a mérnöki kamarát is zárt szám érvényesítésére kötelezte volna. A törvénytervezetet Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. április 8-án nyújtotta be az országgyűlés elé.⁹⁶ Történt azonban más is a húsvét előtti nagyhéten Debrecenben, ami idevág. Éppen április 12-i, keddi számában adta hírül Az Est, hogy a nagyerdei gyógyszálló pályázatának zsűrije nem más, mint Körmendy és Sajó közös szállodatervét találta a legjobbnak.⁹⁷ Az Est délutáni hírlap volt, 12-e pedig keddre esett, tehát a gyógyszálló

⁹² TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 22. tervlap.

⁹³ TtREK R 2811/42, 395. Sajó István levele Maklár Károlynak, 1938. április 10.

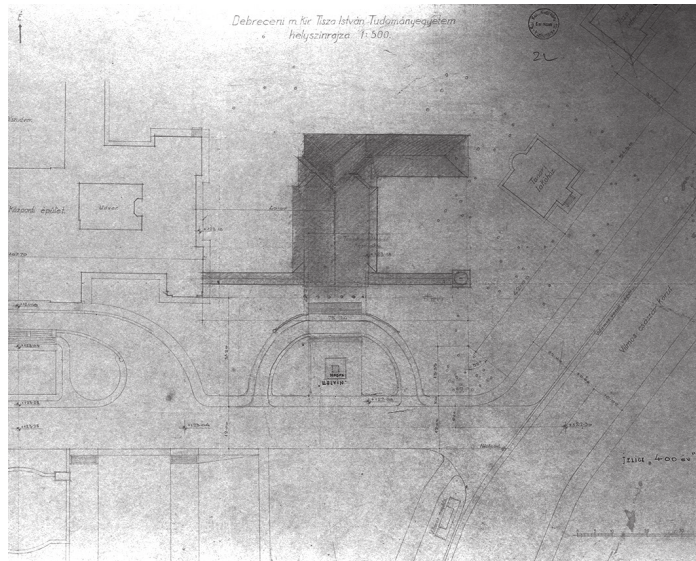
⁹⁴ TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének részletes jegyzőkönyve, 1938. április 12.

⁹⁵ TtREL I.99.g.113. Kimutatás a tervpályázatra beérkezett küldeményekről, 1938. március 30–31.

⁹⁶ KOMORÓCZY Géza, „Nekem itt zsidónak kell lenni”: *Források és dokumentumok (1965–2012)*, Pozsony, Kalligram, 979.

⁹⁷ *Hírek: Budapesti és debreceni építészek kapták a nagyerdei gyógyszállóra kiírt pályázat első díját*, Az Est, 1938. április 12., 9.

pályázatának bírálóbizottsága dönthetett 11-én és 12-én is, mindenesetre Sajó vasárnap feladott ajánlott levelének az ülés előtt meg kellett volna érkeznie Kölcsey Sándor polgármesterhez, aki a templomépítő bizottságnak egyszerű tagja, a gyógyszálló tervek zsűrijének viszont az elnöke volt. A városban pedig egyébként is gyorsan terjedtek a hírek, tehát nagy valószínűséggel Sajó mindkét pályázaton visszaléphetett volna Körmeny mellől, ha a szándékában áll.

18. kép: Dolhay Imre – Körmeny Nándor – Sajó István: Helyszínrajz
Forrás: TtREK R 8416, 22. tervlap

Ennél is izgalmasabb azonban a „400 év” jeliségű tervnek a rejtélye. Kész építészettörténeti krimi lenne végiggondolni, hogy vajon milyen református templomot tervezhetett közösen a Debrecenben az art deco eleganciáját képviselő, izraelita Sajó István, a debreceni kertészek református gyülekezeteinek visszafogott homlokzatú és népies berendezésű templomokat építő Dolhay Imre, illetve az a Körmeny Nándor, aki a városmajori és a pasaréti templomok formanyelvét használva a harmincas évek második felében egymás után tervezte a modern katolikus templomokat az Észak-Dunántúlon. A kérdésre egyelőre csak töredékes választ lehet adni. A „400 év” dossziéjának a többi pályaművel együtt megtalált, egyetlen tervlapja éppen az egyik legcsekélyebb forrásértékű tétel, a helyszínrajz.⁹⁸ Azonban ha ezt kiegészítjük a bírálati jegyzőkönyv vonatkozó mondataival,⁹⁹ akkor kirajzolódik, hogy a tervezőhármas hosszházas csarnoktemplomot tervezett portikusszal, klasszicizáló főhomlokzattal és különálló harangtoronnyal.

⁹⁸ TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 22. tervlap.

⁹⁹ TtREL I.99.g.113. Bírálati jegyzőkönyv, 1938. április 1. és április 11., 13–15.

Méltóságteljes koncepciójuk szerint a templomtól egyenlő távolságra feküdt volna a főépület és a harangtorony, amelyekkel a portikuszt szimmetrikusan futó, oszlop-soros folyosó hozta volna kapcsolatba. A helyszínrajzon a bejárat tengelyében, a széles, kétszakaszos lépcső tövében Kálvin-szobor áll. Aki nem az egyetemről, hanem a város felől érkezett volna az istentiszteletre, az elé nagyon hasonló látvány tárult volna, mint amit a Margitszigetre kiránduló láthat, ha a Duna-parton a Hálaadás templomával szemközt áll meg. Igaz, a nyertes pályamű és a végül megépült templom is klasszicizáló portikusszal és modern, sudár harangtoronnyal egészíti ki az egyetem homlokzatát.

Borsos József elsődíjas terve¹⁰⁰ és a pályázat mérlege

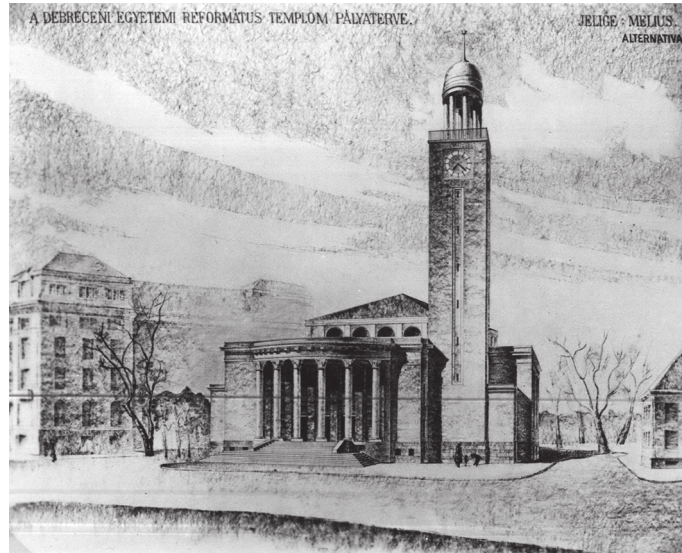

19. kép: Borsos József: Az első számú pályamunkához készített távlati rajz
 Forrás: TtREL II.29.v.

A pályázat eredményének megállapítására összehívott ülésen tehát két klasszicizáló modern tervet értékelték a legtöbbre. Kettőn a „400 év” jeligéjű tervet tartották a legjobbnak: Szöllősy Aurél, az Iparügyi Minisztérium delegáltja, aki budapesti kötelességeihez visszasietve levélben szavazott, illetve Kövesdy László, a helyi fa- és fémmipari szakiskola tanára, aki az országos mérnökegyületet képviselte. Viszont a zsűri

¹⁰⁰ A pályamű nagyobb része eddig is ismert volt, mert maga Borsos őrizte meg abból fontosabb tervlapokat. Ezek – a későbbi tervváltozatokkal együtt – az építész hagyatékának részeként kerültek a debreceni egyházkerületi levéltárba: TtREL II.29.v. A 2019-ben megtalált 46 tervlapból mindössze kettő tartozik Borsos „Melius” jeligéjű beadványához: TtREK R 8416. Az egyetemi templom tervpályázatának anyaga, 20–21. tervlap.

20. kép: Borsos József: Az alternatív pályamunkához készített távlati rajz

Forrás: TtREL II.29.v.

fennmaradó tíz tagja, köztük minden egyházi notabilitás a „Melius”-ra szavazott.¹⁰¹ Így került az első díj Borsos Józsefhez, aki a templomcsarnoknak sokszögű – leginkább talán tintatartóra emlékeztető – alaprajzot, illetve klasszicizáló homlokzatot tervezett.

A felületes szemlélőnek is feltűnhet, hogy a stíluszista klasszicizmushoz Borsos eredeti javaslata közelebb áll, mint a megvalósult homlokzat. Ezt a benyomást erősíti, hogy a pályaterven a kubusos toronygloriette helyett gömbölyű sisak koronázza a tornyot, és az oszlopcsarnok gerendázata is korinthoszi fejezeteken nyugszik, nem pedig egyszerű dór oszlopsoron. Ahhoz sem kell túlzottan belemélyedni a rajzokba, hogy észrevegyük, Borsos és Károlyi Antal eleve hasonló tervvel jelentkezett a pályázatra, a végül megépült templom pedig több tekintetben is Károlyi elképzelésére hasonlít jobban. Mindennek a magyarázatára azonban csak egy másik tanulmányban lehet kísérletet tenni.

Az viszont már most, az eddig áttekintett források tükrében is érthető, hogy a pályázatot miért Borsos József nyerte. A pályázati irányelvek között rögzített alaprajzi követelményeknek az indulók nagy része többé-kevésbé eleget tett. Az ugyanitt megszabott stiláris elvárásnak, miszerint a templom homlokzatának igazodnia kell

¹⁰¹ TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének részletes jegyzőkönyve, 1938. április 12., 2. Borsos benyújtott egy tervvariáns is, amely az első számú javaslatától főként abban különbözött, hogy a templomot az egyetem épületétől távolabb és elforgatva, a körüti sarok szögfelezőjének vonalában javasolta felépíteni. Karakteresebb különbséget jelentett még az, hogy az oszlopcsarnok nem egyenes vonallal, hanem ívesen fordult volna a templomba érkezők felé. A többi eltérés elhanyagolható.

a Kollégium és az egyetemi főépület architektúrájához, szintén megfelelt legalább három pályamű. Borsos mellett a Dolhay–Körmendy–Sajó-trió és Károlyi Antal is klasszicizálta a tervét, ráadásul ők mindannyian a portikuszos bejáratot találták a legalkalmasabbnak az anyaiskola megidézésére. Marad viszont egy sarkalatos szempont, amelyből megnyugtatóan magyarázhatjuk Borsos győzelmét. A méltányolt építések közül ugyanis egyedül ő gondolkodott az istentiszteleti hely alaprajzáról úgy, mint Csikesz Sándor. Magyarul egyedül Borsos vette komolyan a pályázat félhivatalos (második számú?) programjának, a professzor templomépítési értekezésének a leginkább kézzel fogható maximáját, és annak szellemében mindössze ő rajzolt a látás- és hallásviszonyoknak kedvező centrális alaprajzot.

Ugyanez a tény magyarázhatja az április 12-i ülés még egy részletét, amely nemcsak a pályázat krónikájához tartozik hozzá, hanem finoman más fénytörésbe helyezi a teljes tervanyagot, illetve Csikesz templomvízióját is. Az aznap felvett két jegyzőkönyv közül a részletesebb megörökített egy indítványt:

Mielőtt a bizottság a szakbizottsági jelentés alapján határozatot hozna, dr. Csikesz Sándor és dr. Juhász Nagy Sándor indítványt terjesztenek elő, hogy tekintettel a szakbizottság azon megállapítására, hogy a föltételeknek teljességgel egyetlen pályaterv sem felel meg, továbbá, hogy az országos pályázattól több eredményt felmutató terveket nagyobb számmal és joggal lehetett volna várni, mondja ki a bizottság, hogy a díjak szempontjából a pályázatot nem tartja sikerültnek és csak egyes pályatervek megvételéről fog határozni. A bizottság névszerinti szavazással az indítványt tevő[k] kivételével az összes szavazatokkal az indítványt elvetette. Vagyis a pályadíjak odaítélése mellett szavazott Makkai Sándor, Kölcsey Sándor, Vásáry István, Katona Dezső, Vida Szüts Imre, Paczó Márton, Kövesdy László, Koós Jenő, Dienes Kálmán, összesen 9 tag.¹⁰²

Csikesz Sándor tehát valószínűleg ecetes kedvűen lépett be április 12-én reggel az egyetemi könyvtár nagyolvasójába. Abban biztosak lehetünk, hogy az asztalokra kiterített tervekkel általában véve elégedetlen volt. Ugyanakkor a szavazata ismeretében kijelenthető, hogy személyesen neki is a „Melius” felelt meg leginkább. De hogy valóban elégedett volt-e Borsos modern módon tiszta rajzú és egyúttal korinthuszi oszloprendes tervével, azt legfeljebb az építéstörténet 1938 áprilisa után keletkezett forrásaiból lehetne rekonstruálni.

---

¹⁰² TtREL I.99.g.113. A bírálóbizottság ülésének részletes jegyzőkönyve, 1938. április 12., 1–2. Az indítványozó Csikeszen és Juhász Nagyon kívül tehát mindenki a díjak kiosztása mellett volt azok közül, akiknek abban a pillanatban illett állást foglalnia. A tizenkettedik zsűritag, Szöllősy nem volt jelen, a még biztosan a körükben lévő Maklárty Károly püspök pedig mint elnök nem szavazott.

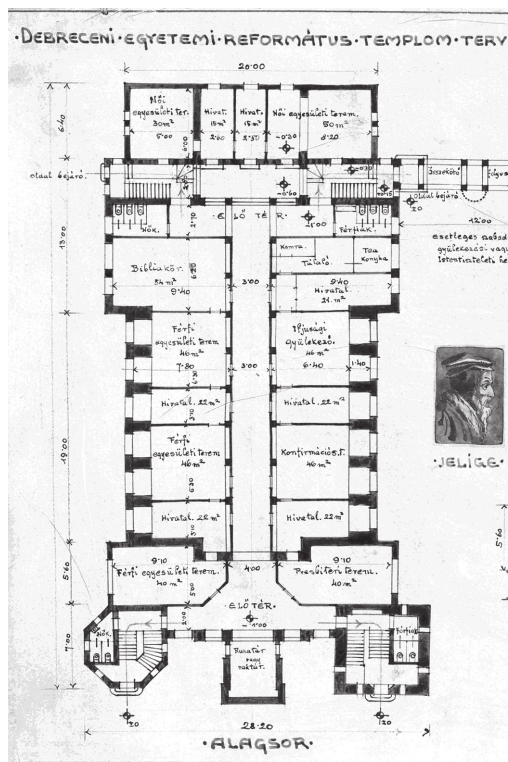
* * *

A debreceni reformátusság a négy barokk katolikus példa után klasszicizáló modern homlokzattal építette meg az ország ötödik egyetemi templomát. Megkockáztatható, hogy ekkor nem is választhattak volna olyan stiláris megoldást, amit ne lehetne „klasszicizáló modernként” jellemezni. Igaz, a húszas években reprezentatív egyházi alkotások – mint a budapesti Regnum Marianum és a Magyarok Nagyasszonya-templom, illetve a székesfehérvári Prohászka-émléktemplom – nagyon is épülhettek a történelem ígézetében, de a harmincas évek végén a kortárs építészettel nem törődő, merő historizálás példátlan lett volna bármely felekezet kiemelt építkezésénél. Ugyanez mondható el a másik végletről: esztétikai szempontból éppen ellentétes előjelű, de hasonlóan radikális példának számított volna a debreceni egyetemi templom, ha minden tekintetben a modernista architektúra elveinek tesz eleget. Mint láttuk, a református stílusérzék a két világháború között végig megkövetelt valamiféle tradíciókövetést. Hogy az egyetemi templom esetében a megidézendő hagyomány nem a reformáció korának építészete, esetleg Erdély vagy a Felvidék építőtradíciója, hanem éppen a klasszicizmus volt, az feltételezhetően akkor dőlt el megmásíthatatlanul, amikor világossá vált, hogy az állam az építkezésre a Kollégium négyszázéves jubileuma kapcsán ad pénzt. Miután a pályázat kiírói a tervezési irányelvekkel együtt megszabták, hogy az új templomnak igazodnia kell a Kollégium és az egyetemi főépület homlokzatához, voltaképpen azon lehet csodálkozni, hogy Réthy László és Gothárd Zsigmond dacosan semmiféle klasszicizáló jegyet nem rajzoltak a homlokzatterveikre.

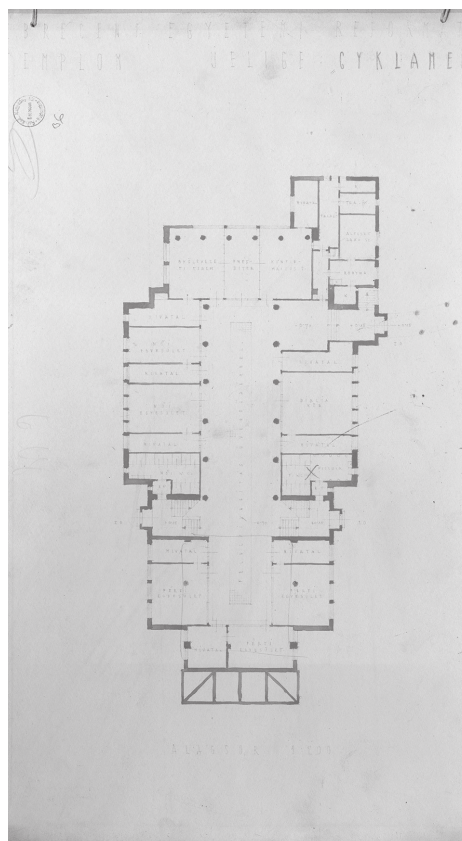
De vajon a „kálvinista Róma” lemondott volna a klasszicizmusról, ha az egyetemi templomot nem a Kollégium jubileumára építi? Emelhették volna az első jelentős modern református templomot éppen Debrecenben? Ha sétálhatnék egyszer a Nagyerdőn Borsos Józseffel és Csikesz Sándorral, erre egészen biztosan rákérdeznék.

FÜGGELÉK

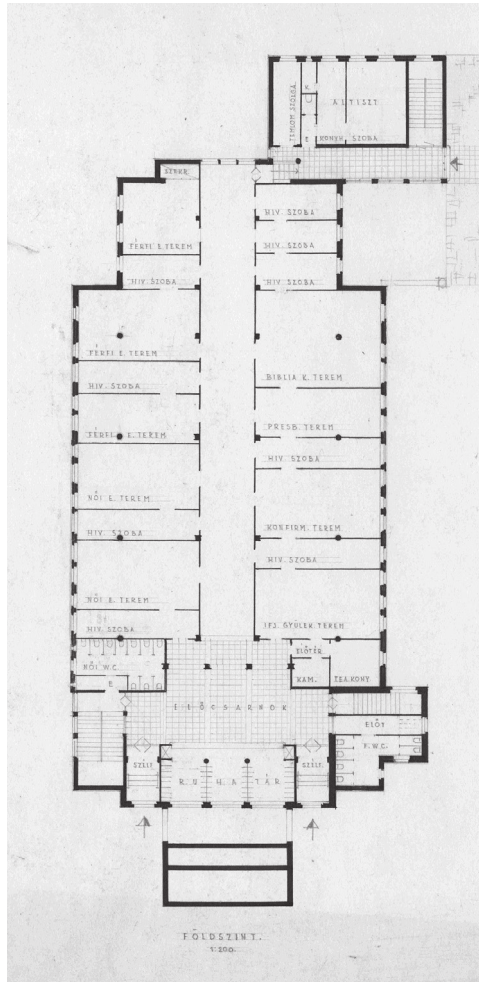
A debreceni egyetemi református templom 1938. évi tervpályázatán díjazott és megvásárolt pályaművek alagsori alaprajzai a rétegfoglalkozásokra szolgáló terek beosztásával

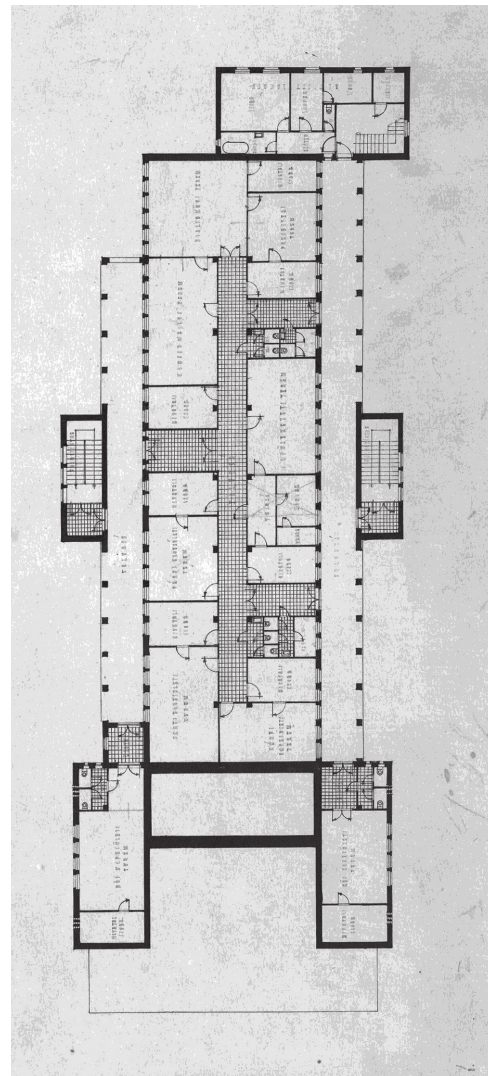
21. kép: Gyöngyöshalászi Takách Béla
Forrás: TtREK R 8416, 1. tervlap

22. kép: Homoródalmási Gothárd Zsigmond
Forrás: TtREK R 8416, 36. tervlap

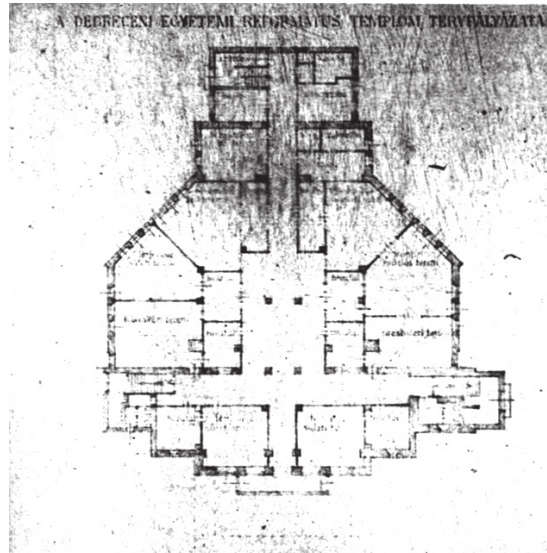

23. kép: Károlyi Antal
Forrás: TtREK R 8416, 28. tervlap

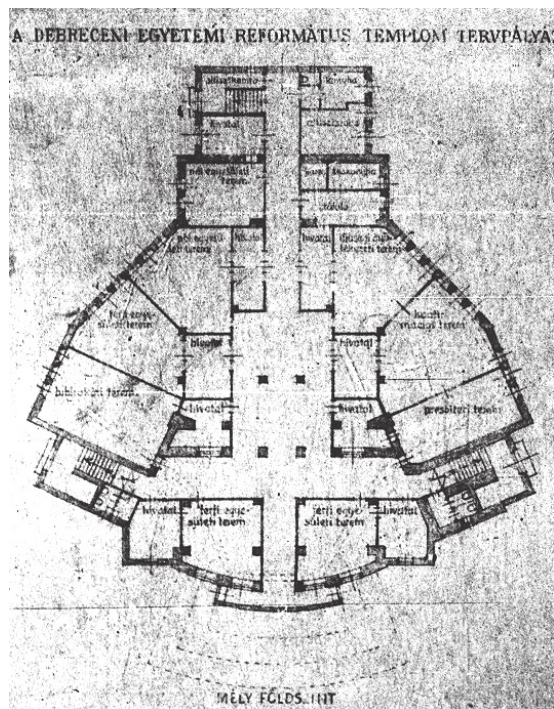

24. kép: Réthy László
Forrás: TtREK R 8416, 41. tervlap

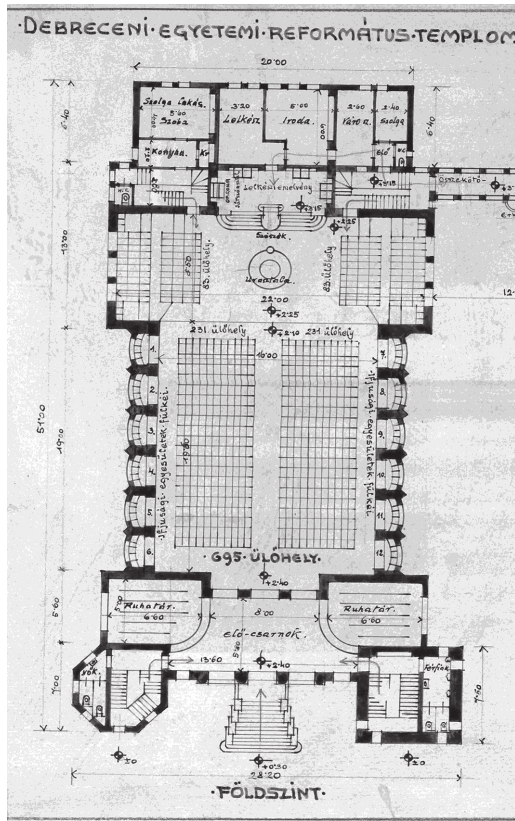

25. kép: Borsos József első számú javaslata
 Forrás: TtREL II.29.v.

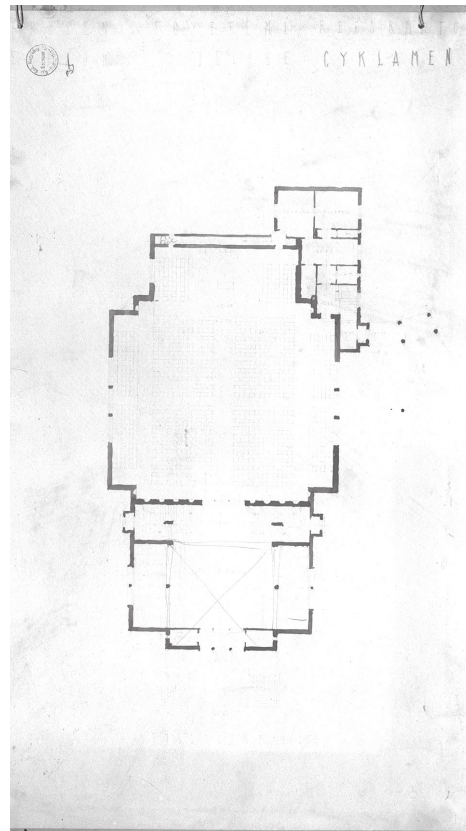

26. kép: Borsos József alternatív javaslata
 Forrás: TtREL II.29.v.

A debreceni egyetemi református templom 1938. évi tervpályázatán díjazott és megvásárolt pályaművek az istentiszteleti tér földszintjének alaprajzaival

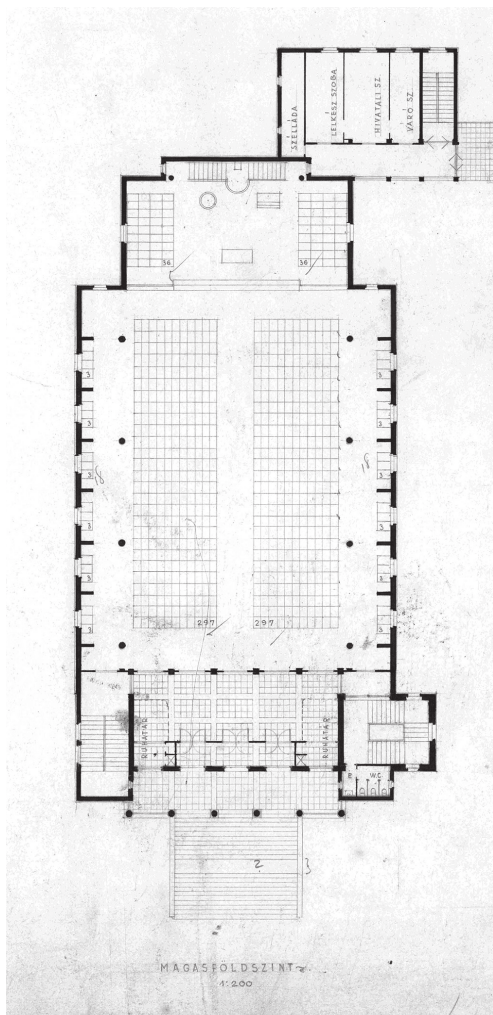

27. kép: Gyöngyöshalászi Takách Béla
Forrás: TtREK R 8416, 1. tervlap

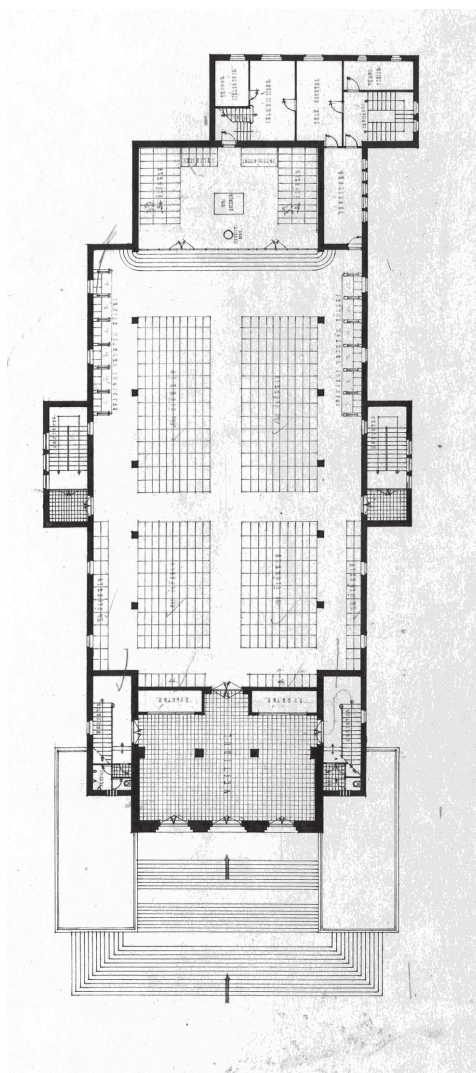

28. kép: Homoródalmási Gothárd Zsigmond
Forrás: TtREK R 8416, 35. tervlap

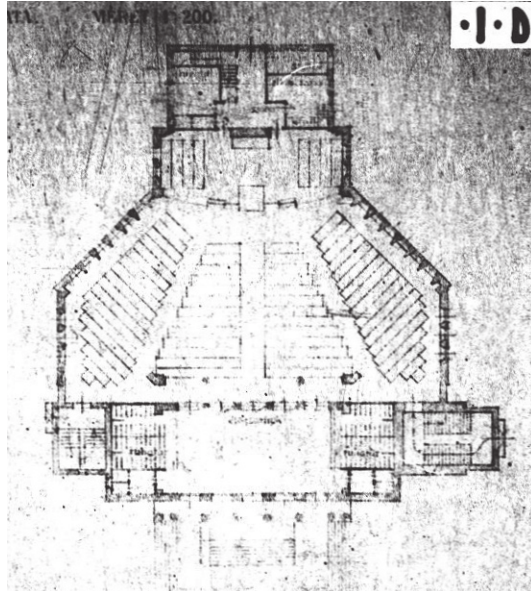

29. kép: Károlyi Antal
 Forrás: TtREK R 8416, 29. tervlap

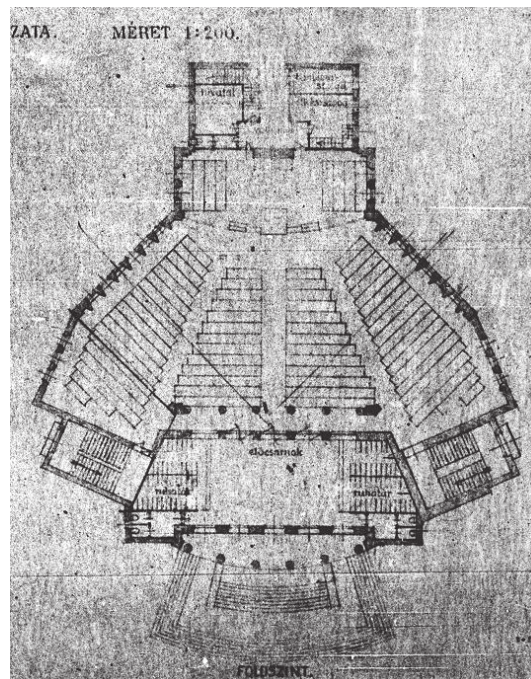

30. kép: Réthy László
 Forrás: TtREK R 8416, 46. tervlap

31. kép: Borsos József első számú javaslata
Forrás: TtREL II.29.v.

32. kép: Borsos József alternatív javaslata
Forrás: TtREL II.29.v.

VERESS DÁNIEL
egyetemi tanársegéd
ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék
veresskakas@gmail.com

Design Competition for the Reformed University Church of Debrecen, 1938

Abstract: The University of Debrecen, together with the first Hungarian university faculty of reformed theology, was founded in 1912. The institute relocated to its new campus in 1932, and there had also been plans for the erection of a university church, which was finally completed in 1942 by architect József Borsos. This study focuses on the 1938 design competition for the university church which re-emerged recently when a significant part of the submitted entries was discovered in the collection of the local church district's library. Due to this discovery, along with the winning design of Borsos, the two further awarded and the three purchased entries have also come to light. This study's primary aim is to publish the blueprints that had been unknown up until recently. Additionally, I attempted to position the competition entries in the context of the religious architectural history of interwar Hungary; as well as to compare the ideas of the architects and the clients. During the exploration of the competition's history, I considered the following question to be the most relevant one: Was there any chance that the university of a city often called the "Calvinist Rome" would have a church built in any other style than "classicizing modernism" in interwar Hungary?

Keywords: Reformed University Church of Debrecen, Debrecen Reformed College, classicizing modernism, József Borsos, Sándor Csikesz, interwar Hungary, architectural history, church history

DOI: [10.37415/studia/2021/1-2/134-175](https://doi.org/10.37415/studia/2021/1-2/134-175).

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

